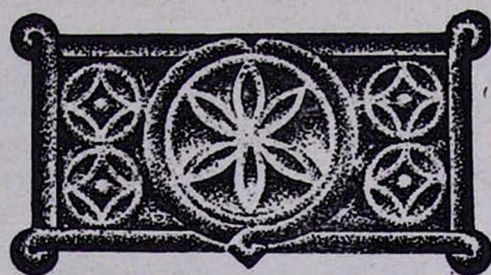

ԶԱՄԱՐՈՒՆ

ԼԵ
ՏԱՐԻ

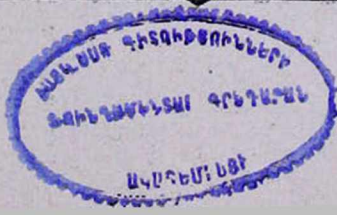
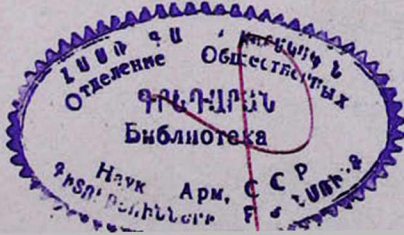
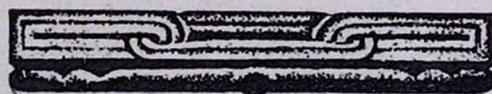
ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Յուլիս

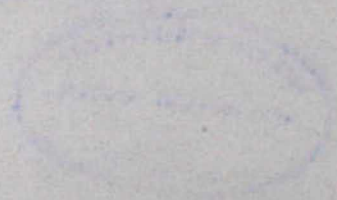
1978

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

S. S. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

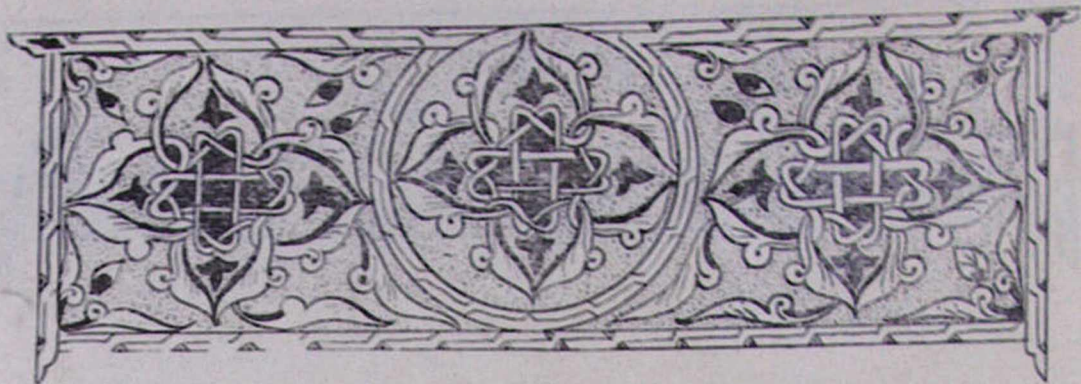

**ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՏԻԱՐ ՖԱԴԵՅ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ**

Հուլիսի 11-ին, երեքշաբթի օրը, առավոտյան ժամը 11-ին, Վեհափառ Հայրապետը Երևանում, Կառավարական տանը, պաշտոնական այցելություն տվեց Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ֆադեյ Տաճատի Սարգսյանին: Այդ առթիվ Հայոց Հայրապետին ուղեկցում էր Մայր Աթոռի դիվանապետ տ. Արսեն եպս. Բերբերյանը:

Հայոց Հայրապետի և Մինիստրների խորհրդի մեծարգո պարոն նախագահի միջև տեղի ունեցավ ջերմ գրույց՝ սրտագին մթնոլորտում: Զրույցին մասնակցում էր նաև Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահի տեղակալ Անդրանիկ Հասրաթյանը:

Տ. ԿՈՄԻՏԱՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ ՀՈՒՆԱՍՏԱՆՈՒՄ

Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա կաթողիկոսի հանձնարարությամբ ա/թ. ապրիլի 22-ից մինչև մայիսի 20-ը պաշտոնական-հովվական այցով Հունաստանի հայոց տիրախնամ թեմում էր գտնվում Արարատյան թեմի առաջնորդական փոխանորդ և Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ տ. Կոմիտաս արքեպիսկոպոս Տեր-Աստվանդանը: Հունահայ թեմի պատմության մեջ առաջին անգամ էր, որ այս թեմ էր այցելում Հայոց Հայրապետի բարձրաստիճան պատվիրակը՝ գալով ա. Էջմիածնից և մայր հայրենիքից:

Աթենքի միջազգային օդանավակայանում Մայր Աթոռի պատվիրակ արքագանը դիմավորվում է հունահայ թեմի ներկայացուցիչների և հոգևոր դասի կողմից:

Տ. Կոմիտաս արքագանին այստեղ դիմավորում և բարի գալուստ է մաղթում Հունաստանում օրթոդոքս եկեղեցու հովվապետ տ. Անրաքիմ արքեպիսկոպոսի ներկայացուցիչը:

Ապրիլի 23-ին, Ծաղկազարդի օրը, տ. Կոմիտաս արքեպիսկոպոսը պատարագում և քարոզում է Պերիստերիի հայոց ա. Աստվածածին եկեղեցում՝ ներկա հավատացյալ ժողովրդին հաղորդելով Վեհափառ Հայրապետի աղջույններն ու օրհնությունները:

Ապրիլի 27-ին, Ավագ հինգշաբթի օրը, հույն եկեղեցում արքագան հայրը կատարում է Ռոմվայի կարգ և նախագա-

հում ու գլխավորում հսկման և հաջորդ օրը թաղման արարողություններին:

Ապրիլի 29-ին, շաբաթ օրը, տ. Կոմիտաս արքեպիսկոպոսը հունահայ թեմի ատենապետ, փատարան տիար Աստվան Զեաջյանի հետ Աթենքի հունաց Մայր տաճարում մասնակցում է հույն օրթոդոքս եկեղեցու ա. Զատիկի ճրագալույցի արարողությանը:

Այստեղ նրան ջերմորեն ողջունում և բարի գալուստ է մաղթում, որպես Ամենայն Հայոց Հայրապետի ներկայացուցիչ, Հունաստանի օրթոդոքս եկեղեցու պետ Ն. Ամենապատվություն Սերաֆիմ արքեպիսկոպոսը:

Ապրիլի 30-ին, կիրակի օրը, առավոտան, արքագանը ա. Զատիկի տոնի ստեփվ, խոուն քազմության ներկայությամբ, պատարագում և քարոզում է Պերիստերիի հայոց եկեղեցում:

Մայիսի 7—8 օրերին տ. Կոմիտաս արքեպիսկոպոսը այցելում է Կրեոկ կղզու հայ համայնք, ուր պատարագում է Հերակլեոնի հայոց եկեղեցում, որից հետո հանդիպում է ունենում տեղի փոքրաթիվ, հավատավոր և հայրենասեր հայ գաղութի անդամների հետ:

Մայիսի 13—15-ը արքագանը լինում է Թեսալոնիկեում, ուր վեմ քարի վրա սուրբ պատարագ է մատուցում տեղի Հայ քարեգործական ընդհանուր միության արահում:

Մայիսի 17-ին Աթենքում արքագանը

պաշտոնական այցելություն է տալիս Հունաստանի կրոնից նախարարության պետին: Հայոց Հայրապետի պատվիրակի և պետական բարձրաստիճան ներկայացուցչի միջև տեղի է ունենում բարեկամական զրույց:

Կոչ անելով է՛լ ավելի ամրապնդել նաև մեր օրերին այն բարեկամությունը, որ դարերի ընթացքում ձեռք են բերել մեր երկու, երբեմն նախատակ ժողովուրդները: «Հայերն ու հույները եղբայրներ են. մենք պետք է միասնաբար գործենք մեր ընդհա-

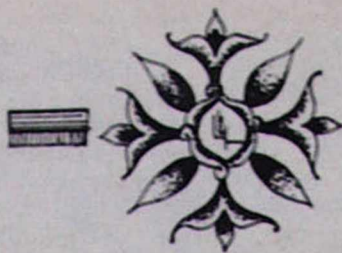
Նորին Ամենապատվություն Տ. Սերաֆիմ արքեպիսկոպոսը և տ. Կոմիտաս արքեպ. Տեր-Ստեփանյանը. Աթենք

Հաջորդ օրը, մայիսի 18-ին, տ. Կոմիտաս արքեպիսկոպոսը այցելում է Հունաստանի Ամենապատիվ Սերաֆիմ Արքեպիսկոպոսին: Երկու արքեպիսկոպոսների միջև տեղի է ունենում բարեկամական ջերմ զրույց, որի ընթացքում տ. Կոմիտաս արքեպիսկոպոսը Հունաստանի եկեղեցու գահակալին է հաղորդում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի եղբայրական հրավերը՝ այցելելու Հայաստան, Մայր Աթոռ և Էջմիածին: Հայոց Հայրապետի հրավերը սիրով ընդունվում է:

Ամենապատիվ Սերաֆիմ Արքեպիսկոպոսը զրույցի ընթացքում շեշտում է հայ և հույն ժողովուրդների փառավոր անցյալը՝

նուր թշնամու դեմ», հայտարարում է հույն եկեղեցու գահակալը՝ միաժամանակ շեշտելով այն, որ իրենց նպատակին հասնելու համար հույն կառավարությունն ու եկեղեցին, ինչպես նաև Հունաստանում ապրող հայերը աշխատում են բարելավել իրենց հարաբերությունները Հայաստանի հայության հետ և այդ անել՝ և Էջմիածնի միջոցով:

Մայիսի 20-ին տ. Կոմիտաս արքեպիսկոպոսը, Հունաստանում ավարտելով իր հովվական այցելությունը, խանդավառ և լավատես վերադառնում է Մայր Աթոռ լավագույն տպավորություններով:

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՔՍԱՆԱՄՅԱԿԻ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԴՈՒՄԻՆԻԱՅՈՒՄ

Ս/թ. մայիսին լրացավ Մայր Աթոռի միաբան, Ռումինիայի հայոց թեմի առաջնորդ տ. Տիրայր եպիսկոպոս Մարտիկյանի առաջնորդական պաշտոնավարության քսան տարին:

Հորեկյար տ. Տիրայր սրբազանը ծնվել է 1930 թվականի մայիսին Բեյրութում և իր նախնական կրթությունը ստացել է տեղի Սահակյան և ապա Աբգարյան նախակրթարաններում:

1944 թվականին ընդունվել է Երուսաղեմի հայոց վանքի Ժառանգավորաց վարժարան, որտեղ սովորել է մինչև 1947 թվականը՝ հայրենիք վերադարձը: Երևանում մի որոշ ժամանակ օտար լեզուների ինստիտուտի անգլերեն բաժնում սովորելուց հետո, ընդունվել է Մայր Աթոռի հոգևոր ճեմարան և այն 1952 թվականին մեծ հաջողությամբ ավարտելուց հետո սարկավագ է ձեռնադրվել և 1955 թվականին՝ կուսակրոն քահանա, իր կյանք ու ապագան կապելով Մայր Աթոռի և հայ եկեղեցու ծառայության գործին:

1958 թվականին նշանակվել է Ադրբեջանի հայոց թեմի առաջնորդ, ուր պաշտոնավարել է արժանի քարեջանությամբ:

1960 թվականին ընտրվել է Ռումինիայի ու Բուլղարիայի հայոց միացյալ թեմերի առաջնորդ, պաշտոններ, որոնք նա վարում է ցարդ նվիրումով և արդյունավորությամբ, համերաշխ գործակցությամբ երկու թեմերի թեմական խորհուրդների:

1964 թվականի նոյեմբերին Մայր տաճարում եպիսկոպոս է ձեռնադրվել՝ ձեռամբ Հայոց Հայրապետի:

Տ. Տիրայր եպ. Մարտիկյանը Ռումինիայում իր օգտակար պաշտոնավարու-

թյան ընթացքում պարգևատրվել է «Ռումինական Հանրապետության աստղ» շքանշանի 4-րդ աստիճանով:

Տ. Տիրայր սրբազանի օրով ջերմ, քարեկամական հարաբերություններ են պահպանվել հայ և ռումին եկեղեցիների, հայ և ռումին ժողովուրդների միջև:

Տ. Տիրայր եպիսկոպոսը գտնվում է իր

ուժերի և շնորհների ծաղկման ու հասունության շրջանում:

Ծիշտ է վարվել ռումինահայ թեմական խորհուրդը, նախաձեռնելով իր բարեխնամ առաջնորդի պաշտոնավարության 20-ամյակը նշելու բացառիկ հանդիսություններով:

Այս առիթով Ռումինիայի հայոց թեմա-

կան խորհուրդը ա/թ. ապրիլի 12-ին գրավոր կերպով դիմել է Նորին Սրբություն S. S. Վազգեն Ա կաթողիկոսին՝ առանալու համար Նրա հայրական օրհնությունը ու համաձայնությունը հիշյալ հոբելյանը տոնելու համար:

Վեհափառ Հայրապետը սույն գրությամբ պատասխանում է հետևյալ հեռագրով.

ՊԱՏՎԱՐԺԱՆ ԹԵՄԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ

ԲՈՒՅԱՐԵՍ

Ուրախությամբ ողջունում ենք գերաշնորհ Տիրայր եպիսկոպոս Մարտիրոսյանի առաջնորդական գործունեության 20-ամյակը Ռումինիայում, որպես առաջնորդի Ռումինիայի հայոց իմաստության և եռանդուն աշխատանքով նա առաջնորդում է ձեր թեմը և ջերմությամբ քարոզում է Աստծո խոսքը, հոգեկան մխիթարություն բաշխելով հավատացյալներին՝ սրբությամբ պահելով Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու կանոններն ու ավանդությունները, մնալով միաժամանակ հավատարիմ բաղաքացին ռումին պետության և ռումին ժողովրդի:

Էջմիածնի մեր սուրբ Աթոռից հղում ենք Տիրայր սրբազանին քաջաողջության ջերմ մաղթանքներ՝ ցանկանալով նրան առավել արդյունավետ գործունեություն և նորանոր հաջողություններ Տիրոջ անդաստանի մեջ:

Տիրայր սրբազանին՝ Մեր ամբողջ սերը, գնահատանքը և հայրապետական օրհնությունը:

Բարի մաղթանքներ և օրհնություններ նաև Ռումինիայի հայոց թեմի հոգևորականաց դասին, թեմական խորհուրդին, եկեղեցական վարչություններին և մեր բոլոր հավատացյալներին: Ջերմապես աղոթում ենք ռումինական հայրենիքի խաղաղության, ծաղկման և փառքի համար:

Ողջ լերուք, զորացյալ սուրբ Հոգվով:
Ամեն:

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Էջմիածին,
12 մայիս 1978 թ.

S. Տիրայր եպ. Մարտիրոսյանի առաջնորդական պաշտոնավարության քսանամյակի հանդիսությունը սկսվել է մայիսի 14-ին, կիրակի օրը, Բուխարեստի հայոց ա.

Հրեշտակապետաց եկեղեցում մատուցված պատարագով:

Սույն պատարագին հարյուրավոր հայ հավատացյալներից բացի ներկա են եղել նաև ռումին և հայ հանրային դեմքեր, մտավորականներ, մամուլի աշխատողներ և արվեստագետներ:

Ս. պատարագի ընթացքում Բուխարեստի հայոց հոգևոր հովիվ տ. Զարեհ Ծ. վրդ. Պարոնյանը ներկայներին կարդում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի վերոհիշյալ օրհնության գիրը:

Հավարտ ա. պատարագի, կեսօրին, Բուխարեստի նորակառույց «Մողերն» հյուրանոցում տեղի է ունենում հանդիսություն, որին ներկա են լինում Ռումինիայի Տ. Ժուստին Պատրիարքի փոխանորդ տ. Անտոնի եպիսկոպոսը, Ռումինիայի հանրապետության մեջ մահմեդականների Մուֆթի՝ Օեյխ Յագուպ Մոհամեդը, կրոնից նախարարության ընդհանուր տնօրեն պրն. Սորին, Բուխարեստի հայոց «Նոր կյանք» շաբաթաթերթի աշխատակիցները և այլ անձինք:

Հանդիսության պաշտոնական բացումը կատարում է Ռումինիայի հայոց թեմական խորհրդի փոխնախագահ դոկտ., պրոֆ. Գրիգոր Փամբուքչյանը, որն իր ելույթի մեջ հանգամանորեն ներկայացնում է տ. Տիրայր եպիսկոպոսի քսանամյա առաջնորդական առավել արդյունավետ գործունեությունը:

Ռումինիայի եկեղեցու զահակալի անունից ողջույնի խոսք է ասում տ. Անտոնի եպիսկոպոսը, Ռումինիայի մահմեդական համայնքի կողմից՝ Մուֆթի Օեյխ Մոհամեդը:

Ռումինիայի պետական իշխանության անունից հանդես է գալիս, շնորհավորական ջերմ խոսքով, պրն. Սորին, որը հալոնում է իր մեծ համակրությունը՝ «Յոթ առիթներով հանրապետության շքանշան-

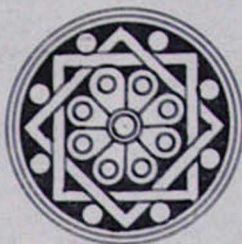
ներով պարզևատրված գործի և խոսքի հոգևոր մարդ» տ. Տիրալը եպիսկոպոս Մարտիրոսյանին:

Հանդիսության փակումից առաջ խոսքը տրվում է հոբելյար սրբազանին:

Բոլոր ներկաներին ջերմորեն ողջունելուց հետո, առաջնորդ սրբազանը իր որդիական շնորհակալությունները ու երախտագիտությունն է հայտնում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ Նրա այն մեծ վատահության համար, որ է նման կարևոր թեմի առաջնորդության հանձնումը իրեն: Նման թեմի ղեկավար լինելու պատասխանատվության գիտակցությամբ էլ առաջնորդ

սրբազանը վատահեցնում է բոլոր ներկաներին, որ ինքը այսուհետև ևս պիտի աշխատի նույն ժրջանությամբ և ոգով՝ ի պաշտպանություն Հայաստանեայց եկեղեցու՝ լինելով անկեղծ քարեկամը ուսմին ժողովրդի և ուսմին եկեղեցու:

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը ջերմորեն շնորհավորում է հոբելյար առաջնորդ սրբազանին, մաղթելով նրան քաջաոռոջություն և կորով նույն նվիրվածությամբ և ոգով ծառայելու համար Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցուն:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Հուլիսի 2-ին, կիրակի.—Վարդավառ.
Պաշտականությունն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի.

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ սեղանի վրա, սուրբ պատարագ է մատուցում ԱՄՆ-ից ուխտավորաբար Մայր Աթոռ ժամանած տ. Արշեն վրդ. Ալվազյանը:

Ս. պատնարագին ներկա էր նաև Վեհափառ Հայրապետը, Որը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Եւ այլակերպեցաւ առաջի նոցա, եւ լուսաւորեցան երեսք նորա իբրեւ զարեգակն. եւ հանդերձք նորա եղեն սպիտակ իբրեւ ըզլոյս» (Մատթ. ԺԷ 2—4) բնաբանով:

Հուլիսի 8-ին, երկուշաբթի.—Յիշատակ մեռելոց.

Այսօր Մայր տաճարում ս. պատարագ է մատուցում տ. Արտակ քհն. Միմոնյանը: Հավարտ ս. պատարագի կատարվում է հոգեհանգստյան պաշտոն՝ «Վասն համօրէն ննջեցելոց»:

Հուլիսի 5-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր, երեկոյան, Վեհաբանում տեղի է ունենում միաբանական հերթական հավաքույթ, որին հրավիրված էին նաև Ամերիկայից Մայր Աթոռ ժամանած Հայ եկեղեցասեր երիտասարդաց կազմակերպության անդամները:

Հուլիսի 6-ին, հինգշաբթի.—Այսօր, երեկոյան ժամը 19-ին, Վեհաբանում տեղի է ունենում Գերագույն հոգևոր խորհրդի հերթական նիստ՝ նախագահությամբ Վեհափառ Հայրապետի:

Հուլիսի 9-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ սեղանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում նորընծա տ. Ավետիս արեղա Մանդալյանը և «Հայր մեր»-ից ա-

առաջ քարոզում՝ «Առաջիկ մեր թողաք զամենայն եւ եկաք զկնի քո, արդ զի՛նչ քիցի մեզ» (Մատթ. ԺԺ 27) քննարանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Հուլիսի 11-ին, երեքշաբթի.—Այսօր, երեկոյան ժամը 19.00-ին, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, Երևանի հայրապետական վիլայում գումարվում է Գերագույն հոգևոր խորհրդի նիստ:

Հուլիսի 12-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհաքրանում տեղի է ունենում միաբանական հերթական հավաքույթ, որի ընթացքում Վեհափառ Հայրապետը խոսում է հունիսի 9-ից 27-ը Լոնդոն և Ժնև կատարած իր հովվապետական այցելությունների հոգեվոր, եկեղեցական և հայրենասիրական նշանակության մասին:

Հուլիսի 16-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում ս. պատարագ է մատուցում տ. Թորգոմ վրդ. Մուշեղյանը, որը «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում է «Սէր անուն Յիսուս, սիրով քով ճմկա, սիրտ իմ քարեղէն» (Ս. Ներսէս Ընդհրհայի, «Առաւօտ լուսոյ») քննարանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Հուլիսի 17-ին, երկուշաբթի.—Այսօր Մայր Աթոռի միաբաններն ու ճեմարանի ուսանողները մեկնեցին մեկօրյա պտույտի դէպի Հանքավան:

Հուլիսի 19-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր, երեկոյան, Վեհաքրանում տեղի է ունենում միաբանական հերթական հավաքույթ, որի ընթացքում Ստեփանոս սրկ. Չակալյանը ներկայացնում է հույն հոգևորական Ալ. Փափանդրեոսի «Հայ եկեղեցւոյ հաստատությունը և կազմակերպությունը մինչև Դ (Քաղկեդոնի) Տիեզերական ժողովը» (451 թ.) պատմական ուսումնասիրությունը:

Հուլիսի 23-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ սեղանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող տ. Ոսկան Տ. վրդ. Գալքալյանը, որը «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում է՝ «Եկ զկնի իմ, եւ թոյլ տուր մեռելոցն թաղել զմեռեալս իրեանց» (Մատթ. Ը 22) քննարանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Հուլիսի 26-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր, երեկոյան, «Հայկաշէն» հայրապետական ամստանդում Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ տեղի է ունենում միաբանական հավաքույթ, որի ընթացքում տ. Թորգոմ վրդ. Մուշեղյանը ներկայացնում է Կոստան Զարյանի «Գիրք դյուցազներգության» ստեղծագործությունը և հատվածներ կարդում համանուն գրքից:

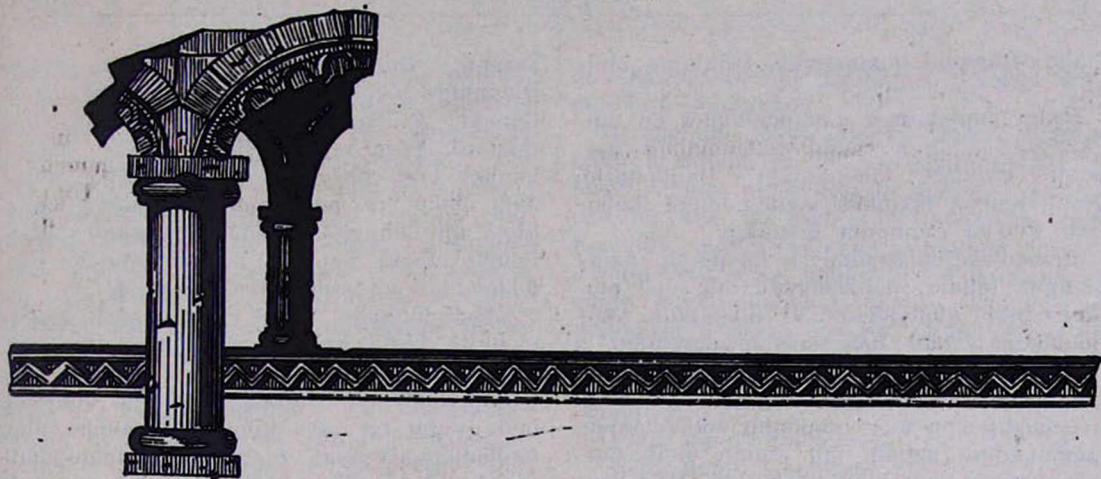
Վերջում տ. Անանիա վրդ. Արաքաչյանը և տ. Հովսէփ քին. Հակոբյանը ևս խոսում են մաշիսին Ամերիկա և Կանադա իրենց կատարած հովվական այցելությունների տպավորությունների մասին:

Հուլիսի 29-ին, շաբաթ.—Այսօր Ամերիկայից ուխտավորաբար Մայր Աթոռ է ժամանում տ. Սիոն արքեպ. Մանուկյանը, որը Մայր տաճարում իր ուխտն ու աղոթքը կատարելուց հետո առաջնորդվում է Վեհաքրան, ուր սիրալիր գրույց է ունենում Վեհափառ Հայրապետի հետ:

Նույն օրը Լոնդոնից ս. Էջմիածին է ժամանում Մայր Աթոռի միաբան դոկտ. Վրեժ սրկ. Ներսիսյանը:

Հուլիսի 30-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ սեղանի վրա, ս. պատարագ է մատուցում տ. Մոմիկ վրդ. Սարգսյանը, որը «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում է՝ «Մէք սիրեսցուք զԱստուած, վասն զի նա նախ սիրեաց զմեզ» (Ա. Յովհ. Դ 19) քննարանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

ՈՒՆՏԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ՍՈՒՐԲ ՏԱԹԵՎ ԵՎ ՆՈՐԱՎԱՆՔ

Տարիներից ի վեր հոգևոր ճամարանում ավանդույթ է դարձել, որ ուսանողները ամսվերջի քննություններից և հանդեսից հետո, դասախոսական կազմի հետ միասին, մեկնում են չորսօրյա պտույտի, դեպի Հայաստանի Աշահավոր վանքերն ու եկեղեցիները, պատմական այլ կառույցներ ու տեսարժան վայրեր: Հայաստանի տարածքում հայտնի են 4.000-ից ավելի հին ճարտարապետական հուշարձաններ, որոնց վերականգնման համար պետությունը ամեն տարի հատկացնում է հսկայական գումարներ:

Այս տարի շրջապտույտի համար որոշվել էր հետևյալ ուղերթը՝ Սիսիան—Գորիս—Տաթև—Եղեգնաձոր:

Պատմական Սյունյաց աշխարհի այս Աշահավոր վայրերը մեր առջև պետք է բաց անեին մեր դարավոր մշակույթի ու հավատքի վառ օջախները՝ իրենց անցյալի ամենապահպանուն էջերով, անցյալ, որի ցանած սերմերն այսօր հնձում է մահ մեր վերածնված մայր հայրենիքը:

Հունիսի 12-ին, ամառային մի պայծառ առավոտ, որին մենք ուսանողներս սրտի տրոփյունով էինք սպասում, արևը դեռ նոր էր արձակել իր առաջին ճառագայթները, երբ մենք մեկնեցինք Մայր Աթոռից:

Մայր Աթոռի մեքենաները դուրս եկան վանքի դարպասներից: Մենք որքան հեռա-

նում էինք Մայր Աթոռից, այնքան ավելի վեր էին խոյանում տաճարի գմբեթները, որոնք կարծես ցանկանում էին հսկել մեզ որպես արթուն պահակ:

Մեքենաների անիվները հագիվ էին սկսել կատարել իրենց առաջին պտույտները, երբ ուսանողները սկսեցին երգել ինչպես հոգևոր, այնպես էլ ազգային ու հայրենասիրական երգեր, մանավանդ «Առաջուկ լուսոյ» սքանչելի շարականի երգեցողությունը, որի հետ մեկտեղ կարծես արևը «առ մեզ» էր լույս ծագում և առտի-ճանաքար իր ամենօրյա ճանապարհով դեպի հորիզոն քարձրանում՝ լուսավորելու Հայաստանի բնաշխարհը:

Քիչ անց մենք արդեն անցնում էինք դեպի Արտաշատ տաճող մայրուղով, որտեղից շուրջ կես ժամ մեր առջև բացվում էր մի գեղեցիկ տեսարան՝ Արարատը իր սպիտակափառ գագաթներով, որոնք «պատված էին ձյունի պես ճերմակ մշուշով»: Իսկ Արարատյան հայրենական դաշտերում ետում էր գյուղի աշխատավորի ազնիվ և օգտակար աշխատանքը:

Ծուտով հեռվում, Արարատի ֆոնի վրա, երևաց ԺԳ դարի Աշահավոր դպրոց-վանքերից մեկը՝ Խորվիրայի վանքը, շրջապատված քարձր պարիսպներով: Այն հիմնադրվել է մույն դարի Աշահավոր իմաստասեր, անվանի մատենագիր և մանկա-

վարձ Վարդան վարդապետ Արևելցու կողմից:

Արևը հորիզոնում փայտատակում էր արդեն, երբ մենք հասանք բանաստեղծ Պարույր Սևակի ծննդավայր Սովետաշեն գյուղ, որտեղ հայրենի տան բակում հանգչում է Մեծ Հայոցդու անկունը:

Երախտագիտությամբ և խորունկ հարգանքով լցված շրջապատում ենք մեծ բանաստեղծի գերեզմանը: Ի հարգանս նրա՝ հոգեհանգստան պաշտոն կատարելուց և գերեզմանին թարմ ծաղիկներ դնելուց հետո, շարունակում ենք մեր ճանապարհը:

Առաջին օրը մեր անցնելիք ճանապարհը բավականին երկար էր, ուստի մենք ճանապարհին շատ կանգ չառանք: Մեր ճանապարհին անցնում էր ոլորապտույտ ուղիներով, Արփայի անդնդախոր ձորերով և գնալով ավելի էր բարձրանում ծովի մակերևույթից, և մենք Էջմիածնից արդեն գտնվում էինք բավականին բարձրության վրա: Լեռնային զով քամին մեքենաների պատուհաններից համբուրում էր մեր դեմքերը և, հագեցնելով թարմ օդով, առանձին բարձրություններ արկում մեզ:

Նորից երգեր, կատակներ...

Հնայվելով հայրենի բնաշխարհի գեղեցկությամբ, հեռվում՝ ամպերի մեջ մխրճված բարձր լեռնագագաթներով ու հեքիաթային կիրճերով, չգացցինք, թե ինչպես հասանք Եփրատի շրջանում գտնվող Հայաստանի միակ Ծաթիի ջրվեժին:

Մենք որքան մոտենում էինք ջրվեժին, այնքան ավելի էինք հմայվում նրանով: Մոտ 25 մետր բարձրությունից թափվող ջուրը, բախվելով քարերին, առաջացնում էր փիրուզա փրփրաղեղ ալիքներ և շարունակում իր ճանապարհը: Տղաներից շատերը լողացան անմիջապես բարձունքից թափվող ջրի տակ, ոմանք մագլցեցին ջրմեծի վերին մասը, իսկ մի մասն էլ բախարավեց ներքևից դիտելով ջրվեժը:

Հակառակ ջրվեժի մոտ երկար մնալուն, այնուամենայնիվ տղաները չէին ուզում հեռանալ, այնքան որ հիացած էին նրանով:

Ջրվեժից քիչ հեռու, գետի ձախ ափին, ճաշելուց և հանգստանալուց հետո, մենք ուղևորվեցինք դեպի Որոտանավանք, որ հասնելուն պես, տղաները սկսեցին իրենց որոնումները: Վաճառք եկեղեցիներից բաղկացած մի համակառույց է, որն այժմ երկրաշարժի պատճառով գտնվում է ավերակ վիճակում: Վաճառքի բակում կան բազմաթիվ գերեզմաններ:

Եկեղեցիներից մեկը, որը կրում է ս. Ստեփանոսի անունը, կառուցվել է 1000 թվականին, Սյունյաց Ծախանդուխտ թագուհու կողմից: Մյուսը՝ ս. Վարսապետ ա-

նունով, Ծախանդուխտ թագուհու որդի Սևադայի կողմից, 1007 թվականին: Իսկ երրորդ՝ ս. Գրիգոր եկեղեցին, նույն՝ ԺԱ երարում, բայց ում կողմից՝ հայտնի չէ: Եկեղեցիները, ճիշտ է, գտնվում էին ավերակ վիճակում, բայց պահպանվածով հանդերձ մի ներքին համաշխարհային կարճահասակ միջև, որը մի տեսակ ճարտարապետական սիմֆոնիա էր կազմում:

Եկեղեցիներից մեկի պատերին պահպանվել էին գեղեցիկ որմնանկարներ, որոնց գույները փոքր ի շատե խամրել էին անձրևների պատճառով, սակայն եղածով այն գալիս էր վկայելու ԺԱ դարի մեր որմնանկարչության արվեստի զարգացման բարձր մակարդակը՝ գույների ներդաշնակ և զուսպ գործածումով: Եկեղեցիների պատերին կային ձևով պարզ և անպահույճ բարձրաքանդակներ, որոնք խոսում վկայեցին էին ժամանակի քարարվեստի: Քարը ենթարկվել է հայ շինականի ստեղծագործ ձեռքին, ձևափոխվել, դարձել արժիվ (հայտնի լեռնաշխարհի այդ հարստ թռչունը և դեռ է քաջության, անկախության խորհրդանշան), դարձել նույն խորհրդանշանով հաճախվող ստեղծագործ մարի թռիչքը և դարերի խորքը մխրճված նրա հին արմատը:

Վաճառք դիտելուց և խմբովին «Տեղ ուղորմես» ու «Տեղումական աղօթք» երգելուց հետո, պատրաստվեցինք մեկնման:

Արդեն երեկո էր: Արևն իր տեղը աստիճանաբար գիշում էր լուսնին: Հորիզոնում նշմարելի էր խորհրդավոր մայրամուտը:

Այնուհետև մենք նստեցինք մեքենաներ և որսախ երգերով ուղևորվեցինք դեպի Սիսիան՝ հուրաանցում գիշերելու համար:

Երեկոյան առիթ ունեցանք շրջելու Սիսիանում: Պետք է ասել, որ Սիսիանը մի նորակառույց, երիտասարդ քաղաք է, հագիվ երկու տասնամյակ պատմությամբ: Քաղաքը Որոտան գետով բաժանված է երկու մասի, միացված՝ գեղեցիկ կառուցված կամուրջով, որի վրայով անցնելիս գետի աղմուկը առանձին հաճույք էր պատճառում բոլորիս, նմանվելով դաշտերում գյուղի աշխատավորի զվարթ երգին: Ուշ երեկոյան գնացինք հուրաանց քնելու:

Երեքշաբթի առավոտյան դանդաղ կոտ խոնավ արևը, մրափողի նման հագիվ քնից արթնացել, կիսախուփ աչքերով գիշերն էր փնդում փողոցներից, երբ մենք արդեն պատրաստ էինք մեկնման:

Վաղ առավոտից արդեն տղաները ցրնձության և ուրախության մեջ էին: Այդ օրը պետք է այցելեինք միջնադարյան հայ մշակույթի բարախող սիրտը հանդիսացող Տաթևի վանք և փառաբանության աղոթք

մատուցելնք մեր տիեզերալույս և եռամեծ վարդապետների անմահ ժառանգությանը և համբուրելու նրանց մտքի արգասիքը հանդիսացող յուրաքանչյուր ավանդ:

Ժամը 9.30-ին մենք արդեն Սիսիանի ս. Հովհաննես եկեղեցու բակում էինք: Սյունիականի տաճարը, Սյունյաց աշխարհի այս հոյակապ հուշարձանը, իր հատակագծային և ծավալատարածական հորինվածքով պատկանում է Հայաստանի կենտրոնագմբեթ տաճարների (ս. Հոնիսիմե) տիպին: Այն կառուցվել է է դարի երկրորդ կեսին: Բազալտաշերտ այս տաճարը, պարզ ու արտահայտիչ ձևերով, հատակագծային ու ծավալային հորինվածքի փոխադարձ ներդաշնակությամբ հարազատ է վաղ միջնադարյան հայկական եկեղեցական ճարտարապետական ոգուն, ըստ ճարտարապետների մասնագիտական վկայություն:

Եկեղեցին հետաքրքրությամբ դիտելուց և առավոտյան ժամերգություն կատարելուց հետո, ուղևորվեցինք դեպի Տաթև: Դարձյալ ոլորապտույտ ճանապարհներ, անհատակ ձորեր, չորս կողմը վերձիգ և անմատչելի ժայռեր, ահռելի, բայց միաժամանակ հոյակապ տեսարաններ էին բացվում մեր առաջ:

Թեթև մշուշը բամբակի մաքուր ծվեմների պես իջել, ծածկել էր Որոտանի կիրճը: Նախքան Որոտանի ձորը իջնելը, որտեղից օձագալար ճանապարհներով պետք է բարձրանայինք Տաթև, մենք հանգստանալու համար կանգ առանք այն տեղում, որտեղ 1903 թվականին Խրիսյան Հայրիկը, ձիով Տաթև գնալիս, կանգ է առել և հանգրստացնել: Երեք քառորդ դար (75 տարի) է անցել այդ օրից, սակայն այսօր էլ այդ տեղը շատ-շատերի համար դարձել է ժամանակավոր հանգստի վայր, որտեղ այժմ կանգնեցված է մի հուշարձան՝ հավերժացնելու համար Հայրիկի հետ կատարված այդ իրողությունը:

Հայրիկի կյանքի ու գործունեության հետ կապված պատմական որոշ դեպքեր հիշելուց, դրանց շուրջ զրուցելուց և քիչ հանգրստանալուց հետո, շարունակեցինք մեր ճանապարհը՝ զատիվայր իջնելով: Բառորդ ժամից արդեն «Սատանայի կամուրջ»-ի մոտ էինք: Այն դիտելուց և մեծ բավականություն ստանալուց հետո, տղաներից ոմանք լողացան գետնաբուխ հանքային ջրով լցված ավազանում: Պետք է ասել, որ «Սատանայի կամուրջ»-ը բնակերտ մի կառույց է, վերևից ներքև կախված սյուներիով, որը շատ ապշեցրեց մեզ: Այն կերտել էին Որոտանի հորդառատ հորձանուտները,

զարման ձնահալքի պատճառով գետի վարարման ժամանակ:

10 րոպեից մենք արդեն մեքենաներում էինք և ուրախ ու զվարթ երգերով բարձրանում էինք դեպի Տաթև: Վանքը կարծես հեռվից մեզ էր կանչում: Կեսօր էր, երբ հասանք վանք, որի ավերակները լուսավորվել էին ջինջ երկնքում փայլատակող արևի բարկ ճառագայթներից: Վանքի յուրաքանչյուր քար, որոնցից ամեն մեկը իր պատմությունն ուներ, կարոտով կանչում էր մեզ՝ լսելու համար մեր աղոթքը առ Աստված:

Ամեն կողմ վեհություն ...

Ամեն կողմ խորհուրդ ...

Ամեն քայլափոխի՝ մի գեղեցկություն: Ամեն մի կտոր քարի վրա դրոշմվել է հայ ժողովրդի մտքի, հոգու, սրտի և ձեռքերի մեռնաբույր գեղեցկությունը: Այդ քարը լեզու է առել հայ ճարտարապետի ձեռքերում և այսօր մեզ է պատմում հայ ժողովրդի՝ վաղեմի մշակույթի զարգացման և բարձր մակարդակի մասին:

Երկչուղածությամբ համբուրում ենք սրբաբարերը՝ ստանալու համար շնորհ և գոյություն:

Տաթևի վանքը անտարակույս բացառիկ տեղ է գրավում միջնադարյան Հայաստանի վանքերի շարքում, որը, ըստ Ստ. Օրբելյանի վկայության, «ևի էր և ծովամատույց փիլիսոփայիք, երաժշտական երգոց: Ծոխ էր և վարժատան դպրոցացն վարդապետական կրթությամբ մեծ արուեստաւորք մկարչացն և գրողաց անհամեմատք»:

Սկսած Թ դարից Տաթևի վանքը հանդիսացել է Սյունյաց աշխարհի կարևորագույն հոգևոր կենտրոնը: Այստեղ էին հավաքվել բազմաթիվ ձեռագրեր, իշխանական վավերագրեր ու փաստաթղթեր: Այստեղ ապրել ու գործել են հայկական միջնադարի հոգևոր մշակույթի շատ նշանավոր դեմքեր, որոնցից են Հովհաննես Որոտանեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Առաքել Սյունեցին, Թովմա Մեծոփեցին, Առաքել Բաղիշեցին, Հովհաննես Կոլոտիկ և շատ ու շատ ականավոր երախտավորներ: Տաթևի դպրոցը, որը կոչվել է «Գլուխն ամենեցունց վանքօրէից և աղբիւր շնորհաբաշխութեան Տանն Սիւսական», «Երկրորդ Աթէնք ի մէջ հայոց» կամ «Մեծամեծ հեղինակաց բնակարան», եղել է գիշերօթիկ դպրոց, շուրջ 200 աշակերտներով, և ունեցել է երեք «ուսումնարաններ» կամ ֆակուլտետներ՝ երաժշտական, մկարչական, աստվածաբանական-փիլիսոփայական:

Տաթևի վանքը ճարտարապետական խոշոր համալիր է, որը գտնվում է Որոտանի

անդնդախոր կիրճով սահմանազատված մի խիստ անտիկ դարավանդի վրա և արևմուտյան ու հյուսիսային կողմերից շրջապատված է ամուր պարիսպներով: Վանքի կառույցների խումբը բաղկացած է երեք եկեղեցիներից, սեղանատնից, գրատնից, դամբարանից, շտեմարաններից, վանական սենյակներից և պաշտոնական այլ կառույցներից: Վանքի գլխավոր եկեղեցին, որ ս. Պողոս-Պետրոս անունն է կրում, կառուցված է Հովհաննես Եպիսկոպոսի օրոք, Շուշան իշխանուհու հովանավորությամբ, 885—908 թվականներին: Զգալի չափերով երկայուն կենտրոնագմբեթ մի կառույց է՝ հովհարաձև գմբեթով: Ներսի պատերին ուղազրավ են որմնանկարներ:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ բազիլիկատիպ եկեղեցին նմանապես կառուցված է եղել նույն դարում, 848 թվականին, սակայն ավերվելով 1138 թվականի երկրաշարժի ժամանակ, այն հիմնովին վերանորոգվել է վանքի առաջնորդ Հայրապետ Եպիսկոպոսի օրոք (1274 թ.):

Տաթևի վանքի երրորդ՝ ս. Աստվածածին եկեղեցին կանգնեցված է երկու վերոհիշյալ եկեղեցիներից դեպի հյուսիս, վանքի դարպասի վրա: Վերջինս երկրաշարժի պատճառով ավերվելուց հետո, այժմ վերակառուցվել է: Դատելով սրա ճարտարապետական ձևերից՝ Ժ—ԺԱ դարերի հուշարձան է: Պատկանում է կենտրոնագմբեթ տիպին, հովհարաձև գմբեթով:

Վանքի ուղազրավ և հայ ճարտարապետության եզակի կոթողներից է 15 մետրանոց Տաթևի ճոճվող սյունը՝ կառուցված 885 թվականին: Ավանդության համաձայն այս սյուն տակ արժանավոր և գիտուն հոգևորականներին տվել են վարդապետական գիտական աստիճան:

Հերոսական այս լեռնաշխարհի դյուրիշ բնության հետ մերված ու կարծես նրա անբաժան մասը կազմող Տաթևի վանքի բարձրարվեստ հուշարձանները զգալիորեն ավերվել են 1931 թվականին, ուժեղ երկրաշարժի ժամանակ:

Որսխությամբ պետք է նշել, որ այսօր հայրենի պետության միջոցներով վերակառուցվում է պատմական այդ նշանավոր հուշարձանախումբը: Որոտանի կիրճում, համանուն գետի աջակողմյան ափին, գտնվում է Տաթևի կամ Սյունյաց Անապատը (համալսարանը), շրջապատված բարձր պարիսպներով: Հատկանշական է այն, որ այստեղ է նախապատրաստվել Տաթևի դպրոցի բացումը, որը կոչվել է նաև «Յիսուսական համալսարան»:

Տաթևում երկար մնալուց և ճաշելուց հետո ինչպես հոգեկան, այնպես էլ գեղագի-

տական մեծ բավականություն ստացած մեկ անգամ ևս մեր աչքերով գրկում ենք վանքը, նրա հուշարձանների ամբողջ խումբը, որ ճարտարապետական քարեղեն մի համանվագ-սիմֆոնիա է, և երեկոյան դեմ ծնրադրելով ու համբուրելով հազարամյա վանքի սուրբ քարերը և մեր եռամեծ վարդապետների նվիրական շիրիմները, հրաժեշտ առնելով ուղևորվում ենք դեպի Գորիս:

Անդորրը համակել էր Սյունյաց աշխարհը: Լավում էր միայն թռչունների դայլայլը և մեղմ գեփյուռից օրորվող ծառերի տերևների սուսափյունը:

Գորիս չհասած հետաքրքիր էր քաղաքի դիտումը վերևից, որը արդիական քաղաքաշինական ոճով կառուցված մի քաղաք է:

Ուշ երեկոյան երբ հասանք Գորիս, հոգնած լինելու պատճառով անմիջապես գնացինք հյուրանոց հանգստանալու, որովհետև հաջորդ օրը մեզ մեծ հոգնություն էր սպասում:

Այդ օրը նախ եղանք Հին Գորիսում, որը գտնվում է Հայաստանի հարավային մասում՝ Զանգեզուրի շրջանում, ներկա Գորիսից փոքր ինչ արևելք: Գորիսը հուշակավոր էր իր հազարավոր ժայռատներով: Քսենոֆոնը իր «Նահանջ քիւրոց»-ի մեջ (401 թվ. Ն. Ք.) խոսում է Գորիսի և Խըն-ձորեսկի հարևան մասին, որոնք բնակվում էին այդ տներում: Իսկ այսօր, հիմնավորապես բնակավայրը դարձել է Հայաստանի արդյունաբերական խոշոր կենտրոններից մեկը:

Հին Գորիսը դիտելուց հետո մենք ուղեվորվեցինք դեպի պատմական Խնձորեսկ գյուղ, որի գերեզմանատանը ամփոփված է Հայաստանի ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր դեմքերից մեկի՝ Մխիթար Սպարապետի աճյունը: Գյուղը, նորից ժառատներով, գտնվում էր ձորի մեջ, որտեղ կային երկու եկեղեցիներ, որոնք ճանապարհի դժվարանցանելիության պատճառով դիտեցինք հեռվից: Խնձորեսկին կամ ընդհանրապես Զանգեզուրին են պատկանում անցյալի հերոսական պատմության բազմաթիվ էջեր, որոնք գրված են սրով և արչամբ:

Հեռվից Սպարապետի գերեզմանին ծրնրադրելուց, նրա հերոսական ու հայրենակներ գործունեությունը վերահիշելուց հետո, շարունակեցինք մեր ճանապարհը դեպի Եղեգնաձորի շրջան:

Դարձյալ երկար ու ձիգ ճանապարհներ... երգ ու կատակ, խաղ ու ծիծաղ:

Ժամերն անցնում են աննկատ, «թռչում է ժամանակը ինչպես սամում»:

Մեքենաները պանում են Արփայի եր-

կայնքով, իսկ մեր միտքը սավառնում՝ հայ ժողովրդի պատմության միջով:

Հետմիջօրեի արդեն Եղեգնաձորի շրջանում էինք: Եղեգնաձորի հանգստանալուց հետո, ճանապարհվեցինք դեպի Ցախաց Քարի վանք, որը գտնվում էր մի դժվարամատչելի լեռան գագաթին: Մեծ դժվարությունների հանդիպեցինք լեռը բարձրանալիս: Մագլցում ենք ժայռերն ի վեր, երբեմն հետս ընկնում, բայց միշտ առաջանում ենք հաղթահարելով ամեն մի դժվարություն:

Մեկ ժամում բարձրացանք լեռան գագաթը, որտեղից հեռվում երևաց վանքը՝ շրջապատված խարիսխով պարիսպով: Մոտենալով վանքին տղաները սկսեցին իրենց հերթական որոնումները: Վանքի ս. Կարապետ եկեղեցին կառուցվել էր 1041 թվականին, որը միջնադարյան Հայաստանի եկեղեցական ինքնատիպ շենքերից է: Այն պատկանում է գմբեթավոր սրահ կոչվող տիպին: Չորս անկյուններում ունի ավանդատներ: Ընդհանուր առմամբ պարզ ու արտահայտիչ: Արտաքին ճարտարապետության մեջ մի առանձին թարմություն են մտցնում ճակատներին տեղավորված բարձրաքանդակները և լուսամուտների քանդակազարդ լայն երեսակները:

Մյուս եկեղեցին, որ կառուցվել է գրեթե նույն ժամանակաշրջանում, աչքի է ընկնում իր աննախօրինակությամբ, արևմտյան ճակատին երկու մեծ և գեղեցիկ խաչքարերով ու առաստաղի բացառիկ զարդաքանդակներով:

Վանքից հարավ՝ հանդիպակաց լեռան վրա էր գտնվում և կարծես եկեղեցին էր հսկում Սմբատաբերդը, որը երկնաքեր ժայռին ձուլված Սյունիքի անառիկ ու խոշոր ամրոցներից մեկն է: Երեք կողմից ձորի բարձր ու անմատչելի քարափներն են, որոնց վրա շարվել են բուրգաձև պարսպի հաստ ու բարձր պատերը: Ներսում մնում են միջնաբերդի, ջրավազանների, բնակելի շենքերի հետքերը:

Ժամանակի տղության և ուշ լինելու պատճառով Սմբատաբերդ չբարձրացանք: Ցախաց Քարի վանքը իր համալիրով ամրոցությամբ դիտելուց և հանգստանալուց հետո, պատրաստվեցինք իջնել:

Կես ժամից արդեն լեռան ստորոտում էինք: Լեռը մեր հանգստավայրից բաժանում էր մի գետակ, որն արևի շողերից ոսկեփայլ գոտու էր մնանվել:

Երեկոյան նստեցինք մեքենաները և ուղղվեցինք դեպի Եղեգնաձոր՝ շրջկենտրոն՝ հյուրանոցում գիշերելու համար:

Հյուրանոց հասնելուն պես, արդեն բավականին հոգնած, պառկեցինք հանգստանալու:

Շրջապատյալի վերջին՝ հինգշաբթի օրը, առավոտյան, նախ այցելեցինք Արենիի ս. Աստվածածին եկեղեցի, որը կառուցվել է 1321 թվականին, Ամաղուի Նորավանքի վանահայր Հովհաննես եպիսկոպոսի օրոք, Մովսիկ ճարտարապետի նախաձեռնությամբ: Եկեղեցին ներսի ու դրսի կողմից հարուստ էր բարձրաքանդակներով և ճարտարապետական նուրբ դրվագներով, որոնցից ուշագրավ էր արևմտյան կողմում, բարավորի վրա, քանդակված Աստվածամոր պատկերը:

Հետաքրքիր էին եկեղեցու բակում գրանդվող դամբանաքարերը՝ սյուժետային պատկերներով, որտեղ պատկերված էին մարդիկ, կենցաղային իրեր, աշխատանքի գործիքներ և կենդանիներ: Կային նաև 5—6-րդ դարերի հնագույն խաչքարեր, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց պարզ, անպաճույճ ձևերով: Դրանք պատկերում էին երեք միաձուլված խաչեր՝ խորհրդանշելով «միասնական սուրբ Երրորդություն»:

Հերթական պրպտումներից և առավոտյան աղոթք կատարելուց հետո, ճանապարհվեցինք դեպի թուրքաբնակ Ամաղու գյուղ, որտեղից մոտ երեք կիլոմետր քայլելով պետք է գնայինք դեպի Նորավանք, որը գտնվում էր ձորով սահմանազատված մի լեռան լանջին, բարձունքի վրա:

Վանքը առաջին հայացքից մեր բոլորի վրա մեծ տպավորություն թողեց իր հրաշագեղությամբ: Նորավանքն իր կազմի մեջ մտնող ինքնատիպ հուշարձաններով կառուցվել է ԺԳ—ԺԻ դարերում, Վայոց ձորի տեղ Երեկոյան իշխանների կողմից:

Հուշարձանախումբը բաղկացած էր երկու եկեղեցիներից, գավթից ու տոմսական դամբարանից, ինչպես նաև բարձրարվեստ խաչքարերից, իսկ աղ բոլորը շրջապատված էին պարիսպներով:

Վանքի ամենահին եկեղեցին ս. Կարապետն է, կառուցված 1221—1227 թվականներին, Էլիկումի որդի Լիպարիտ Երեկոյանի կողմից: Ոչ մեծ չափերի գմբեթավոր սրահ է, չորս անկյուններում կրկնաճակատ ավանդատներով:

1281 թվականին Սմբատ Երեկոյան իշխանը սրա արևմտյան կողմից կառուցել է տալիս մի անսյուն, թաղածածկ գավթի, որը նախօրինակը չունի իր ձևի մեջ:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ կամ Երեկոյանների տոմսական դամբարանը, որ կից է գավթին նրա հյուսիսային կողմից, կառուցվել է 1275 թվականին, Տարսայի Երեկոյան իշխանի կողմից: Վերջինս իր տոմսի ալևներկայացուցիչների հետ թաղված է այստեղ:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը 1339

բավականին Մոմիկ ճարտարապետին կառուցել է տալիս Բուքել Օրբելյան իշխանը, հանդիսանում է Նորավանքի զարդը և հայկական միջնադարյան ճարտարապետության «կարասի երգը»: Մինևույն ժամանակ այն հանդիսանում է նոր տիպի, կրկնահարկ դամբարան-եկեղեցիների լավագույն նմուշը:

Հայ արվեստի պատմության մեջ հատկապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում գավթի և ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքի բարավորներին տեղավորման թեմատիկ բարձրաքանդակները, ինչպես նաև խաչքարերը:

Գավթում, պատերի տակ, կային տեղադրված Մոմիկ ճարտարապետի ձեռքի արգասիքը հանդիսացող հիասքանչ «ասեղնագործ» խաչքարեր, որոնցից մեկը, և կարելի է ասել ամենագեղեցիկը, ցավով պետք է նշել, կոտրվել էր: Հետաքրքիր էր այդ խաչքարի վերին մասի քանդակը, որտեղ պատկերված էր Քրիստոսը, ձեռքին մի մագաղաթ, որի վրա փորագրված էր «Ես եմ լույսն աշխարհի...» բառերը, իսկ նրա չորս կողմերում՝ ավետարանիչների խորհրդապատկերները (հրեշտակ, արծիվ, ցուլ և առյուծ):

Նորավանքում հետաքրքիր էր այն, որ տղաները մի քանի կոտրված խաչքարեր հավաքեցին և զգուշությամբ ու խնամքով տեղադրեցին գավթի պատի տակ:

Այսպիսով Ամաղուի Նորավանքի ճարտարապետական հուշարձանները անջնջելի տպավորություն թողեցին մեզ վրա:

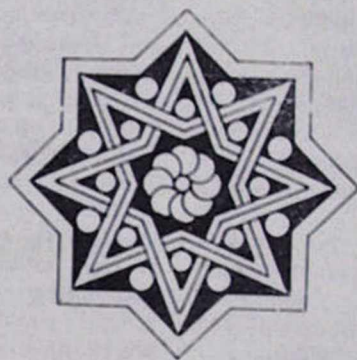
Վանքը խոսում էր մեր հոգուն, և դժվարությամբ քաժանվեցինք նրանից:

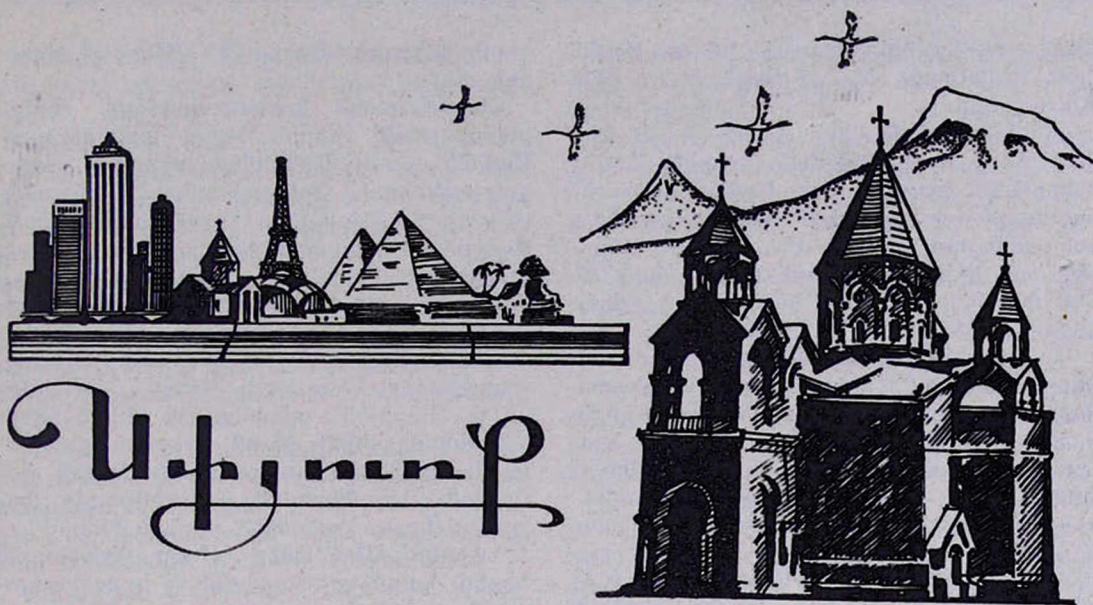
Չորում ճաշելուց հետո, բարձրացանք գյուղ և, նստելով մեքենաները, ուղևորվեցինք դեպի Էջմիածին, դեպի Մայր Աթոռ:

Երջապտույտն արդեն ավարտվել էր: Էջմիածինը մեզ էր կանչում:

Երեկոյան ժամը 20-ն էր, երբ հասանք Էջմիածին: Մոտենալով վանքի դարպասներին, սկսեցինք երգել «Էջ Միածինն ի Հօրէ» շարականը, իսկ դարպասներից ներս մեզ էր սպասում եկեղեցին, որի գմբեթները դեպի երկինք իրենց սլացքի ու խոյանքի մեջ քարացած աղոթքներ են, հավատի արտահայտություն և վկայությունը ինչպես Քրիստոսի կյանքի հավիտենականության, այնպես էլ հայ ոգու անպարտելիության գաղափարի:

ՎԱՀԱԳԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ

ՀՅՈՒՄՈՐԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ԵԿԵՂԵՑԱՍՆԵՐ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԱՅՅԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Ինձներորդ տարին է, որ ամուսնը Ամերիկայից մայր հայրենիք են հյուրընկալվում Եկեղեցասեր երիտասարդաց կազմակերպության անդամները՝ ուխտի գալով Մայր Աթոռ և Էջմիածին և միաժամանակ հետևելու Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի կազմակերպած դասընթացներին:

18 հունիսի, կիրակի...

Ուրախության և խորը հուզումի արցունքներով էր լցված այդ օրը պանդուխտ հայ երիտասարդների հոգիները, որոնք եկել էին հեռավոր Ամերիկայից՝ հայրենիքի սերը իրենց մատողաշ սրտերում, և Էջմիածնի պաշտամունքը իրենց հոգիներում:

Այսօր նրանց երբեմնի երազանքներն իրականություն են դարձել, իրականություն, որը անփոխարինելի է նրանցից յուրաքանչյուրի համար:

Նրանք հյուրն էին Էջմիածնի, հյուրը՝ Մայր Աթոռի:

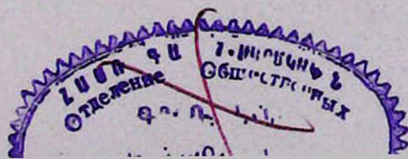
Օտար ափերում ծնված այդ հայորդիներն

այսօր առաջին անգամ իրենց սեփական ոտքերով քայլեցին հայրենի հողի վրա, զգացին նրա կենարար շունչը և ուժ ու եռանդ ստացան, հպարտությունը համակեց նրանց քոլորին:

Եվ այս առթիվ ինչպե՞ս կարելի է չհիշատակել՝ սրանից ավելի քան 1500 տարիներ առաջ գոյություն ունեցող «Արշակ և Ծապուհ»-ի գրուցապատումը, որն այսօր էլ հնչում է նույնքան արդիական և հարազատ, ըստ որի Արշակը Տիգրանում երբ քայլում էր հատակը հայկական հողով լցված գորգերի վրայով, ավելի էր ոգևորվում և մի առանձին կորով էր ստանում:

Եվ ահա այդպիսի ներշնչանք և կորով էին ստացել այսօր հարազատ զավակները հայրենի հողի վրա, քանի որ հարազատի պես հպարտորեն և կարոտով նրանց էր նայում ալեհեր Արարատն իր ձյունապատ գագաթներով:

Երիտասարդների այս տարվա խումբը քաղկացած էր 14 պատանիներից և աղջիկ-

ներից, որոնց դեկավարում էին տ. Արշեն վրդ. Արվազյանը և տ. Կարապետ քհն. Քրիշթյանը:

Հայրենիքում հունիսի 18-ից մինչև հունիսի 10-ը հյուրընկալման օրերին նրանք իջևանեցին քառազապա Արագածի փեշին կառուցված «Հայկաշէն» հայրապետական ամառանոցում, որպես Մայր Աթոռի հյուրեր, ուր երիտասարդների համար կար ամեն հարմարություններ հանգստի և բարեկեցության համար:

Այդ օրերին ամերիկահայ երիտասարդները հետևեցին, վերը նշված, Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի կազմակերպած հայոց լեզվի, երգերաժշտության, պարի դասընթացներին: Ունկնդրեցին դասախոսություններ հայկական կերպարվեստի, հայ ժողովրդի պատմության, հայկական ժողովրդական և դասական երաժշտության և հայ մշակույթի այլ նյութերի վերաբերյալ: Ինչպես օրինակ՝ «Հայ ժողովրդի կազմավորումը», «Հայ ժողովրդական մշակույթը 5-րդ դարում», «Հայկական երաժշտություն—միջնադարյան տաղեր», «Հայկական ժողովրդական և գոսանական երաժշտություն» և «Հայ ժողովրդի նպաստը աշխարհաքաղաքակրթության» թեմաներով:

Եկեղեցասեր երիտասարդները հայրենիքում ծանոթացան Հայկական լեռնաշխարհի պատմական հուշարձանների, վանքերի ու եկեղեցիների, ժամանակակից կառույցների, գիտական ու մշակութային առաջընթացի հետ: Միաժամանակ հմայվեցին հայրենի բնաշխարհի բնական ինքնատիպ գեղեցկություններով՝ վերձիգ և անմատչելի ժայռերով, անմատակ ձորերով և կաթնափրփուր գետերով:

Այդ ընթացքում նրանք մոտիկից ճանաչեցին իրենց քարերի երկիր Հայաստանը, որտեղ իրենց պապերը տասնյակ դարերի ընթացքում կոխվ են մղել քարի դեմ, արյուն-քրտինք են թափել, քարից հաց են բամել և պահպանել իրենց ֆիզիկական գոյությունը:

Քարը հազարամյակների ընթացքում դարձել է հայ ժողովրդի ուղեկիցը, մտել նրա պատմության, ճարտարապետության, գրականության և մշակույթի տաճարը:

Քարը հայի ձեռքում հուշարձան է դարձել: Քարի առաջ ծուկը դրել և աղոթքի խոսքեր է մրմնջացել պանդուխտ որդուն սպասող մայրը: Քարը դարձել է նրա պաշտամունքի առարկան, քարին է նա հաղորդել իր թշվառ փնակը: Հազարամյակներ առաջ Արգիշտի Առաջինի հրամանով քարի վրա է արձանագրվել մեր հնա-

գույն քաղաքի՝ Էրեբունիի ծննդյան վկայականը:

Հայրենաբաղձ երիտասարդները հյուրընկալության օրերին եղան կապուտաշյա Սևանա լճում, Ծիծեռնակաքերդում, Մարդարասպատում, Էրեբունիում, Հայաստանի պետական ձեռագրաց Մատենադարանում, Բյուրականի աստղադիտարանում: Ուխտի գնացին ս. Գեղարդի (Այրիվանք), Խորվիրապի, Գոշավանքի նշանավոր վանքերը, այցելեցին ս. Հովհաննես, ս. Գալանե, ս. Ծողակաթ, Օշականի ս. Մեսրոպ Մաշտոց, Կարմրավոր, Մուղնու ս. Գևորգ, Աշտարակի ս. Մարիանե պատմական եկեղեցիներ:

Ամեն օր, ժամը 15-ին, երիտասարդ ուխտավորների այս խումբը Մայր Աթոռի վանական սեղանատունն ուրախությամբ ճաշակում էր ս. Էջմիածնի աղն ու հացը:

Նրանք Միաժամաչ Մայր տաճարում ներկա եղան պատարագների և հաղորդությունն ստացան:

Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնում երիտասարդներին երեք անգամ հարազատ հոր պես ընդունեց Ամենայն Հայոց Հայրապետ Վազգեն Ա կաթողիկոսը, որը բարեհաճեց զրուցել նրանց հետ, հետաքրքրվեց նրանց կյանքով և գործունեությամբ:

Ընդունելություններից մեկի ժամանակ ամերիկահայ եկեղեցասեր երիտասարդաց կազմակերպության անունից որդիական ջերմ շնորհակալական խոսք ասաց խմբի ղեկավար տ. Արշեն վրդ. Արվազյանը, իսկ երիտասարդների անունից հոգեբույս և սրտառու շնորհակալական ողերձով հանդես եկավ Պարույր Տեր-Մկրտչյանը:

Ահա թե ինչ ասաց նա.

«Վեհափառ Տեր,

Մեր խումբին կողմեն նախ կուզեմ շնորհակալություն հայտնել Ձեզի, Ձեր հայրական խնամքին և հոգածության համար:

Մեզի համար առանձնաշնորհ մըն է ըլլալ սուրբ Էջմիածնի հովանիին ներքե: Մեր բնակությունը «Հայկաշէն»-ի փառավոր հարմարությանց մեջ մեզի տվալ առիթը հանգստանալու ֆիզիկապես, որպեսզի կարելի ըլլա տեսնել մայր հայրենիքի տեսարժան վայրերը և մեր պապենական մշակութային ու հոգևոր ժառանգությունը:

Հագեպես զորացած ենք տեսնելով մեր հայրերու թողած անփոխարինելի հարստությունը:

Մեր ազգի հոգևոր կյանքի լույս տուր Էջմիածինը, մեր հույակերտ տաճարները, մեր պատմական վանքերը հարստացուցին մեզ հոգեպես: Նաև մեր այցելությունները Սևանա լիճ, Մարդարասպատ, Ծիծեռնակաքերդ, Մատենադարան, մեր թանգա-

րանները և այլ պատմական հուշարձաններ մեզի հաղորդ դարձուցին մեր անցյալին:

Վեհափառ Տեր,

Մեր մտքին մեջ անցնելի պիտի մնա երեք շաբաթներու ընթացքին մեր ստացած տպավորությունները: Բայց մանավանդ մեր ամենօրյա այցը սուրբ Էջմիածին, որ ավելի ևս գեղեցկացած է Ձեր ջանքերուն շնորհիվ:

Մեզի համար Դուք կամուրջն եք մեր անցյալին, ներկային և ապագային միջև: Ձեզի կմաղթենք առողջ և երկար տարիներ»:

Վերջում խմբի անունից, առաջինը լինելով, խումբը շնորհավորեց Վեհափառ Հայրապետին՝ 70-ամյակի սեմին, և ի հարգանս որդիական ջերմ սիրտ աջահամբույրով հանձնեցին գեղեցիկ հուշանվեր:

Երեկույթի ավարտին Վեհափառ Հայրապետը բաշխեց իր հայրական օրհնությունները, թելադրեց՝ ուր էլ որ լինեն, իրենց սրտերում միշտ վառ պահեն Մայր Աթոռից և հայրենիքից ստացած տպավորությունները:

Այնուհետև երիտասարդները Վեհափառից աջահամբույրներով ստացան փոքրիկ հուշանվերներ:

Երիտասարդները հյուրընկալության օրերին դիտեցին նաև մի շարք պատմական և տուն-թանգարաններ, ֆիլմեր, ներկայացումներ, որոնցից հարուստ հունձ հավաքեցին:

Վերջապես մոտեցավ բոլորի համար անցանկալին:

Մեկնումի պահն է... Բոլորի համար ցավ է բաժանվել մայր հայրենիքից:

Նրանք մեկնում են՝ իրենց սրտերում տանելով մայր հայրենիքի մի մասը և ձեռքերում Արարատից ձյուն և Արաքսից՝ ջուր՝ ամոքելու համար իրենց հարազատներին:

Նրանցից յուրաքանչյուրի ցանկությունն էր՝ փորձել գուրգուրել այն ամեն մի բան, որ անցկացրեցին մայր հայրենիքում՝ պահպանելով այն իրենց հոգու խորքերում, որպեսզի այդ գեղեցիկ ապրումները, որ իրենք ունեցան Մայր Աթոռում և մայր հայրենիքում, մնան իրենց ամենաարտամոտ հիշատակները հավիտյան:

Վ. Ս. Ա.

ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՂ ՇՐՋԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԺԸ ԴԱՐԻ
ՎԵՐՋԵՐԸ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԴԵՐԸ ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԵՋ

Նախամուտ

Այս տարի, աշնանը, հանդիսավորությամբ և լսելոթեմ նշվելու է Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանի հետ միավորման 150-ամյակը, որպես հայ և ռուս ժողովուրդների եղբայրության և անխախտ միասնության տոն:

Արևելյան Հայաստանի միավորումը Ռուսաստանի հետ շրջադարձային նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր մեր ժողովրդի ժամանակակից պատմության մեջ, երբ 1828 թվականի փետրվարի 10/24-ին ռուս-պարսկական պատերազմից հետո Թուրքմենչայի դաշնադրությամբ Արևելյան Հայաստանի հայությունը կանգնեց եկեղեցական-մշակութային, հասարակական և տնտեսական զարգացման մի նոր ուղով՝ ազատվելով պարսկական դարավոր տիրապետության դաժան և բռնակալ լծից:

Այս նշանակալից իրադարձությունը միաժամանակ լուսավորել է արևմտահայ ժո-

ղովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ուղին:

Արևմտահայությունը նույնպես դարերով ձգտել է ազատագրվել թուրքական դարավոր բռնակալության ծանր լծից և Ռուսաստանի հովանավորության ներքո կազմել միասնական մի մեծ ընտանիք արևելահայ իր եղբայրների հետ:

Հայ և ռուս ժողովուրդների հարաբերություններն ունեն խոր հիմքեր: Այդ հարաբերությունների «առաջին շրջանն ընդգրկում է Կիևյան պետության ժամանակներից մինչև XVIII դարի վերջը, այսինքն Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալը»¹:

Հայերի և ռուսների հարաբերությունների սկիզբը դրվել է, երբ «XI դ. սելջուկների կողմից Անի քաղաքի գրավումից և

¹ Զ. Տ. Գրիգորյան, Հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը, Երևան, 1967, էջ 8:

կողոպտումից հետո քաղաքի և նրա բնակչության մի մասը հեռացավ հայրենի երկրից: Անեցիների հետ նաև այլ վայրերից շատ հայեր գնացին և հաստատվեցին Կասպից ծովի հյուսիսային ափերին:

Հետագայում երբ մոնղոլները տիրեցին Հայաստանին, Անիից շուրջ քառասուն հազար գաղթականներ շարժվեցին դեպի Ասորիստան և Սարայ քաղաքները: ...Հայկական խոշորագույն գաղթավայրերից մեկը եղել է Դրիմի թերակղզու հարավ-արևմտյան ծովափնյա շրջանը... XIV դարի երկրորդ կեսին հայերի թիվը Դրիմում հասնում էր մի քանի հարյուր հազարի: Միայն Կաֆա քաղաքում ապրում էին շուրջ հարյուր հազար հայեր:

... Դրիմում գրված «Հայամավորք»-ի գրիչը իր հիշատակարանում հիացմունքով հաղորդում է, թե «Յայնժամ զօրացաք մեք և բազմացաք և շինեցաք զգեղ և զգաւառս, իշխանք և ազնուականք ի Դարապազարէն սկսեալ մինչև ի Սուրիսաթ և ի Ֆեռոյուեայ, ի լերինս և ի դաշտս լի արարին վանօրէիսք և շինեցաք տունք հարիւր հազար և զեկեղեցիս հազար»²:

«Հեռավոր անցյալում հաստատված և զնալով խորացող և ծավալվող հայ և ռուս ժողովուրդների կապերն ու բարեկամությունը պատմականորեն միշտ էլ բարեբար նշանակություն են ունեցել հայ ժողովրդի տնտեսական, մշակութային, հասարակական և քաղաքական կյանքի զարգացման համար:

Այդ կապերը և բարեկամական հարաբերությունները պատմական տարբեր ժամանակներում արտահայտվել են տարբեր ձևերով և եղանակներով...»³:

Խոր հնություն ունի նաև հայ և ռուս եկեղեցիների հոգևոր-մշակութային հարաբերությունների տարեգրությունը, որը հետագա դարերում նույնպես ավելի զարգացել և ամրապնդվել է, ինչպես նշել է Իր ելույթում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը՝ ռուս եկեղեցու պատրիարքության վերահաստատման 60-ամյակի հանդիսությունների ժամանակ Մոսկվայում, այս տարի մայիսի 26-ին. «Դեռևս հնագույն շրջաններից սկսած Կիևյան Ռուսաստանի օրերից հաստատված են եղել եղբայրական հարաբերություններ մեր երկու քույր եկեղեցիների միջև»⁴:

Քրիստոնեության պատմեալ մեծափառ եկեղեցին զիուսաց

Մեր եկեղեցական պատմության մեջ ռուս եկեղեցու մասին այս առաջին կարեւոր և պատմական վկայությանը հանդիպում ենք Արևելյան վարդապետների պարագլուխ, Սանահին վանքի վանահայր, հայրենասեր, խաչեցի Գրիգոր վարդապետ Տուտեորդու 1178 թվականին Հռոմ-կայի Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին (1173—1190) գրած նամակում:

Հայ և ռուս եկեղեցիների հոգևոր, մշակութային առնչությունները արտահայտվել են նաև XII դարում վարքագրական թարգմանական գրականության բնագավառում: Ռուս եկեղեցուն վաղուց ծանոթ են եղել հունարեն թարգմանությամբ մեր Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմութեան» Ա և Բ մասերը, այսինքն՝ ս. Գրիգոր Լուսավորչի վարքը և Հովհաննիսյան կույսերի՝ Ասիատական պատմությունը կամ վարքագրությունը⁵: Այդ վարքագրության հիման վրա ռուսական եկեղեցին վաղ ժամանակներից սկսած ամեն տարի սեպտեմբերի 30-ին կատարում է հիշատակը «Մեծ Հայքի եպիսկոպոս, նահատակ ս. Գրիգոր Պարթև Հայոց Հայրապետի»:

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի սրբապատկերը զարդարել է ռուսական բազում տաճարների պատերն ու խորանները, ինչպես օրինակ Նովգորոդի մոտ 1165 թվականին կառուցված Սպաս Ներեդիցա վանքի տաճարի որմնակարների շարքում եղել են ս. Գրիգոր Լուսավորչի և ս. Հովհաննիսյան կույսի նկարները: Սպաս դարձյալ Նովգորոդի մոտ, Վոլխով գետի աջ ափին, XII դարում կառուցած Խուստոնի վանքի տաճարում նույնպես եղել է ս. Գրիգոր Լուսավորչի սրբապատկերը: 1445 թվականին նույն վանքում կա Խուստոնի սյունը՝ կանգնեցված ի պատիվ «Մեծ Հայքի հայոց սուրբ Գրիգորի»: Մոսկվայում սուրբ Վասիլի անվան տաճարի մի խորանը կոչվել է «Գրիգորի Հայոց», այսինքն՝ ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով⁶:

⁵ «Արարատ» ամսագիր, 1893, Արշակ Տեր-Միքելյան, ապրիլ, միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումներն եկեղեցական խաղաղության համար. էջ 349:

⁶ Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, Ագաթանգեղոս, էջ 157—186: Տես նաև Արամ Տեր-Ղևոնդյան, Ագաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, Երևան, 1977, աշխարհաբար թարգմանություն՝ ներածականով:

⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, նույնը, էջ 652:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1975, էջ 643—644:

³ Զ. Տ. Գրիգորյան, նույնը, էջ 8:

⁴ «Էջմիածին» ամսագիր, 1978, № 2, էջ 5:

Այնուհետև ռուսական հնագույն տարեգրություններում կան բազում կարևոր և հետաքրքրական տեղեկություններ Մեծ և Փոքր Հայքի, Արարատի, Նոյան տապանի, հայ ժողովրդի աստվածաշնչական ծագման, քրիստոնեության ի Հայաստան մուտքի, համուն իր հավատքի հայ ժողովրդի կրած անդուր մահատակության և շարքարանքների մասին:

Այս բոլորի համար աղբյուր է ծառայել դարձյալ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» հունարեն թարգմանությունը:

Մեր վարքագրական գրականության գանձերից է հանդիսանում ԺԲ դարի ըսկեզքներից ռուս եկեղեցու առաջին ազգային սրբերից արքայորդիներ Բորիսի և Գլեբի (այլ անվամբ՝ Ռոմանոսի և Դավիթի) վարքագրության հունարենից կատարված թարգմանությունը, որը հետագա տարիներում մտել է մեր բոլոր «Ճաշմատության»-ների տարբեր խմբագրությունների մեջ, որոնք կազմվել են թե՛ Կիլիկիայում, թե՛ Արևելյան Հայաստանի վանքերում:

Հավանական է, որ Բորիսի և Գլեբի այդ վարքագրությունը հունարենից թարգմանել է Կիլիկիայի Շուրքի Կարմիր վանքում Դերգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսը (1065—1105): Վկայասերը մինչև իր կյանքի վերջը «անխոնջ կերպով շարունակած է իր սիրողական թարգմանությանը աշխատությունը...», «ի լուծաց և յատուրոց...» և Կ. Պոլիս եղած առեկ գոհացած է հարկավ իր թարգմանությանց նյութեր և գրվածքներ հավաքել, Հայաստան դառնալեն ետք թարգմանությանց ձեռնարկելու համար, զի **առեալ զգրեանս Կ. Պոլսե կմեկներ»,** ինչպես վկայում է Վարդան պատմիչը⁹:

Քրիստոնեությունը մուտք է գործում Ռուսաստան Կիևյան Ռուսիայի մեծ իշխան Վլադիմիրի օրով, 987—988 թվականներին:

Բորիսը և Գլեբը սույն իշխանի զավակներն էին, որոնք իրենց հոր մահից հետո մահատակվում են իրենց քրիստոնեական հավատքի համար և հանդիսանում՝ ռուսական եկեղեցու առաջին ազգային սրբերը, որոնց հիշատակը ռուս եկեղեցում կատարվում է հունիսի 24-ին:

Հայ և ռուս եկեղեցիների միջև հետագա ժամանակներում էլ ընդհանրապես եղել են հոգևոր, մշակութային բարեկամական հարաբերություններ, փոխըմբռնում և համագործակցություն:

Հայ պետականության անկումից հետո

1375 թվականին Կիլիկիայում հայ պետականության անկումով այս անգամ էլ հայ եկեղեցին ազգային իշխանության բացակայության պայմաններում, օտար տիրապետությունների ներքո, փաստորեն իր ձեռքում է կենտրոնացնում հայ ժողովրդի նաև քաղաքական առաջնորդությունն ու ղեկավարությունը, ինչպես անցյալում նման հանգամանքներում, հայ եկեղեցին «հենց սկզբից իրագործում էր «գործակալութեանն» պաշտոնը, այսինքն իր ձեռքում էր պահում օրենսդրական և դատավորական պաշտոնը»¹⁰:

«Կաթողիկոսությունը, որպես հայկական եկեղեցու քարձրագույն օրգան, ոչ միայն զգալի դեր է խաղացել հայ ժողովրդի կրոնական գործում, այլև մասնակցել է նրա քաղաքական կյանքին վերաբերող հարցերի լուծմանը, իսկ երբեմն էլ, պատմական դեպքերի բերումով, կատարել է քաղաքական իշխանության առանձին ֆունկցիաներ»¹⁰:

ԺԴ դարում երբ հայ ժողովուրդը կորցրեց Կիլիկիայում իր «թագավորական կենտրոնական պետականությունը, եկեղեցու այս դերն ավելի ուժեղացավ... Այս երևույթը հնարավորություն տվեց եկեղեցուն, համեմատորեն, ավելի լայն ըմբռնելու ժողովրդի համընդհանուր քաղաքական շահերը»¹¹:

Մանավանդ ԺԵ—ԺԸ դարերում երբ հայ ժողովրդի արևմտյան և արևելյան հատվածները հեծում էին թուրքական և պարսկական ծանր լծի տակ, հայ եկեղեցին սրբությամբ և պատվով կատարեց իր այդ քաղաքական, հայրենասիրական առաքելությունը հայ ժողովրդի կյանքում:

ԺԵ—ԺԸ դարերը հանդիսանում են մեր ժողովրդի պատմության ամենադաժան և մոռյալ ժամանակահատվածները:

Օսմանյան Թուրքիան և Պարսկաստանը հրով ու սրով նվաճել էին մեր երկիրը և բաժան-բաժան արել այն:

Հայությունը տնտեսական հարստամարություններից և քաղաքական ճնշումներից բացի ենթարկվում էր նաև ազգային-կրոնական հալածանքների, ֆիզիկական բնաջրհման և ձուլումի:

ԺԱ դարի պատմիչ Արիստակես վար-

⁹ Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, Աղապատում, Բ մաս, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 1282—1283:

¹⁰ Փալատոս Բյուզանդ, Պատմություն հայոց, Վիեննայի, 1859, էջ 36: Կանոնագիրք հայոց, Ա, աշխատասիրությանը Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ VIII:

¹¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, նույնը, էջ 599:

¹² Կանոնագիրք հայոց, նույնը, էջ VIII:

դասկետ Լաստիվերտցու դառն վկայությունը մեր ժողովրդի աշխարհային մասին վերաբերում էր նաև աշխարհային շրջանին, ԺԵ—ԺԸ դարերին. «Եհաս կատարած կենաց տանն Հայոց... Քանի՜ դառն էր պատմությունս և ողորց արժանի... զի ոչ մի օր կամ միոյ ժամանակի հանդիպեցաք անդորրութեան կամ դիրքութեան, այլ ամենայն ժամանակ ատուրց մերոց լի եղև խռովութեամբ և ցեղութեամբ... աշխարհ ամենայն ի խաղաղութեան բնակէ, և մեք գերիք և կալաւնորք, սրակոտոր և տնաւորք, և լընչից կողոպտածք»:

Մերս ծանրագոյն և առաւելագոյն է քան զամենայն, անթագաւոր, անիշխան, անտէրունչ և անվերականգն, ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ, և ոչ գոյ ի տեղի մի ապաստանի գտանել մեզ, այլ նուազեալ հնազանդեալ ենք ի ներքոյ թագաւորութեան հեթանոսաց կալ և զաստիկ հարուած գաւազանի մոցա օր ըստ օրէ ընդունել»¹²:

Օսմանյան և պարսկական դժգոհութեան տիրապետությունների ժամանակ ԺԷ դարերի Հայաստանի և հայ ժողովրդի հոգևոր, քաղաքական, մշակութային անկման մասին դառն վկայություն կա նաև ժամանակի պատմիչ Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու (1590—1670) Պատմության մեջ. «Եհաս կատարած կենաց տանն Հայոց... մարդաբնակ աշխարհն Հայոց թափուր է բնակաց», գրում է նա:

Դավրիժեցու «Պատմությունը մի համագային վկայաբանություն է և նահատակություն»¹³:

Հայրենասեր պատմիչը «կսկծալի մորմոքմամբ սրտի... տեսանելով զաւերս Հայաստան աշխարհին, և զնուազիլն մերոյս ազգի և զշարութիւն մահմետականաց, զպակասիլն եկեղեցական կարգաց, զաւերն բարձրագահ և քրիստոսաբնակ Աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի այրէր սիրտ իմ, վասն որոյ յօժարեցայ արձանագրութիւն սոցին»¹⁴:

Հայրենասիրությունն էր, որ «թելադրեց Դավրիժեցուն արձանագրել հայրենիքի դժբախտությունը»¹⁵:

¹² Պատմութիւն Արիստակէսեայ վարդապետի Լաստիվերտցոյ, վասն անցիցն անցելոց ի յայտնուն ազգաց որք շուրջ զմեօք են, Թիֆլիս, 1912, էջ 13: Տես նաև Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946, էջ 32—43:

¹³ Մանուկ Աբեղյան, նույնը, էջ 449:

¹⁴ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 667—669:

¹⁵ Լեո, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, Երևան, 1946, էջ 360—364:

Այսպիսի տխուր և հուսահատ կացության առաջ դարձյալ Մայր Աթոռն էր, որ առաջինը ԺԶ դարի սկզբից մեր ժողովրդի և եկեղեցու պատմության ամենածանր շրջանին, երբ Հայաստանը թաւերաբեւ էր հանդիսանում երկու բռնակալ ու հզոր պետությունների՝ Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև և «մի մեծ մոռալ նստել էր մեր հոգևոր և մտավոր կյանքի վրա, որը «աղետալի հետևանքներ է ունենում մեր ժողովրդի համար ավելի ևս չարաչար քան արաքական, սելջուկյան և թաթարական բռնատիրությունները»¹⁶, հավատարիմ իր պատմական, հայրենասիրական փրկարար առաքելությանը, մտածում էր հայ ժողովրդի ազատության և Հայոց երկրի ազատագրության մասին:

Պետք էր փրկել հայ ժողովուրդը վերջնական անկումից և բռնակալների դաժան լծից:

«Տառապանքների մրրկած ծովի մեջ ծփացող հայ ժողովուրդը գրում է պատմաբան Լեոն, իր դժբախտ պատմության բերմունքով, որիչ առաջնորդ ու հավատարմատար չունեն, բացի հոգևորականությունից: Թե ինչ նշանակություն ունեն մանավանդ Հայոց Ընդհանրական Աթոռ Էջմիածինը... հայերի ազգային զգացմունքի տեսակետից... Առաքել Դավրիժեցին անշուշտ իր ժամանակի ընդհանուր հայկական ազգային դավանանքն է արտահայտում՝ ասելով. «Քանզի ի վերայս և Էջմիածնի ամենայն ազգն հայոց կապեալ կան», ուստի և շատ կարևոր է այն հարցը, թե շահաբաւյան սարսափելի այս սև տարիներում ինչ էր ներկայացնում հայ հոգևորականությունն իբրև բարոյական ուժ, իբրև անառնման հեղինակության տեր առաջնորդ, որ պիտի ազդու դեր ունենար ժողովրդի կրած անհուն տանջանքների մեջ»¹⁷ (ընդգծումը՝ Ա. Լ.):

Հայ ազատագրական շարժման սկիզբն ու զարգացումը

ԺԴ դարում մեր պետականության վերացումից հետո, երբ Հայրապետական Աթոռն էլ 1441 թվի մայիսին Սսից տեղափոխվել էր իր պատմական ու «բնիկ» վայրը՝ ս. Էջմիածին, առաջինը Ստեփանոս կաթողիկոս Սալմաստեցին (1545—1567) էր, որ զբաղվում էր հայ ժողովրդի և Հայաստանի ազատագրության հարցով: Նրա օրով Մայր Աթոռում «իբրև համագային

¹⁶ Մանուկ Աբեղյան, նույնը, էջ 349:

¹⁷ Լեո, նույնը, էջ 286:

բարձրագույն «ներկայացուցչություն»¹⁷, 1547-ին գումարվում է Էջմիածնի առաջին գաղտնի ժողովը, որտեղ որոշվում է մի պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա, մանավանդ Վենետիկի հանրապետության մոտ, կաթողիկոսի գլխավորությամբ, 1550 թվականին, օգնություն խնդրելու հայերի և Հայաստանի թշվառ դրության վրա: Վենետիկի հանրապետական կառավարությանը հանձնվում է Վենետիկում խմբագրված նաև մի «աղերսագիր Տերակն Հայոց», որի «խմբագրությանը անշուշտ մասնակցել է և Ստեփանոս կաթողիկոսը»: Պարզ է, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի «ստաբելությունը գերազանցապես քաղաքական էր: Եվ որեմն մենք ունենք մեր առջև ազատագրական շարժման անդրանիկ քայլը, մի շարժման, որ մեր նոր պատմության գլխավոր բովանդակությունն է կազմում»¹⁸: «Այդ տեսությամբ պարտք կզգանք Սալմաստեցիին նշանավոր և արդյունավոր հիշատակություն մը ընծայել կաթողիկոսներու շարքին մեջ և վերջին դարերու զարթնումին նախաձայրը և նախասկիզբը նանշնալ զայն»¹⁹:

Սալմաստեցիին Կ. Պոլիս, Վենետիկ, Հռոմ, Գերմանիա, Լեհաստան, Մոսկվա, Կաֆա այցելելուց հետո, 1551 թվականին վերադարձել է Էջմիածին, «կարևոր արդյունք մը ձեռք չձգած»²⁰, «առանց որևէ օգնության կամ օգնության խոստում ստանալու»²¹:

Սալմաստեցու ազատագրական շարժումը շարունակում է նրա հաջորդ Միքայել Սերաստացի կաթողիկոսը (1567—1576), որը Սալմաստեցու հետ խորհրդակցելով մի նոր ժողով է հրավիրում Սերաստիայում, որտեղ նա մնում էր մի որոշ ժամանակ և ուր որոշվում է նոր դիմում և պատգամավորություն ուղարկել Եվրոպայի պետություններին 1562-ին՝ թուրքական և պարսկական տիրապետություններից ազատվելու համար:

Ժողովին մասնակցում են ավելի հոգեվորականներ՝ արքեպիսկոպոսներ և եպիսկոպոսներ: Պատգամավորության գլուխ է կանգնում Արքար Եվդոկիացին կամ Թոխատեցին: «Սերաստիայի ժողովը նշանավոր է այն կողմից, որ նա ցույց է տալիս, թե ձգտումը դեպի քաղաքական ազատու-

թյուն միայն արևելյան հայությանը չէր հատուկ, Պարսկաստանի սահմաններում, այլ հավասարապես և արևմտյան հայության, որ ապրում էր Օսմանյան տիրապետության տակ»²²:

Արքարի առաքելությունը նույնպես որևէ դրական արդյունք չունեցավ: Այդ առաքելության մեջ «ինչպես կոտենյի եկեղեցական միությունը նպատակ չէ, այլ խաչակիրներու ժամանակին կազմված գաղափարն է, որ տակավին կտիրե, թե Արևմուտք՝ պապերուն հորդորներուն զորությամբ պիտի զինվի և Արևելք պիտի ազատվի իսլամական տիրապետությունէ, որ բացառաբար կճանրանար հայերու վրա»²³:

«Սալմաստեցու և Սերաստացու ձեռնարկումները այն նշանակությունն ունեցան, որ հայերը շուրջ երեք հարյուր տարվա լուծությունից հետո նորից բարձրացրին ազատագրական պայքարի դրոշմը»²⁴ Մայր Աթոռի հովանավորությամբ և գլխավորությամբ՝ թորափելու համար թուրք-պարսկական դաժան լուծը:

Կողմնորոշում դեպի Ռուսաստան

ԺԷ դարի 60-ական թվականներին ռուսական պետության հզորացումն ու ընդարձակումը մեծ հետաքրքրություն են առաջացնում Մայր Աթոռում և հայ ժողովրդի ծոցում հայության ազգային-ազատագրական շարժման բախտը վերջնականապես կապելու Ռուսիայի քրիստոնյա պետության հետ:

Այս նոր քաղաքական կողմնորոշման մեջ մեծ դեր են կատարում նաև Պարսկաստանի հայ առևտրականները, որոնք տնտեսական սկստ կապերի մեջ էին Ռուսաստանի հետ:

1659 թվականին Նոր Զուղայի հայ առևտրականների անունից ռուսաց Ալեքսեյ Եսրին նվիրվում է «ալմաստե մի զան», որպես խորհրդանշան հայ և ռուս ժողովուրդների օրավոր զարգացող բարեկամության:

Անցյալի հոգևոր, մշակութային առնչությունները երկու ժողովուրդների միջև և ԺԷ դարում՝ առևտրական-տնտեսական հարաբերությունները հետագայում դարձան ամուր հիմք երկու ժողովուրդների միջև քաղաքական հարաբերությունների:

1668—1669 թվականներին Սպանան է այցելում Հակոբ Դ Զուղայեցի կաթողիկո-

¹⁷ Նույնը, էջ 187—188:

¹⁸ Նույնը, էջ 189—190: Տես նաև Հ. Ղ. Ավիան, Հայ Վենետ, 1898, ս. Գազար, էջ 325—330:

¹⁹ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, նույնը էջ 2240—2244, 2258:

²⁰ Նույնը, էջ 2243:

²¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, նույնը, էջ 607:

²² Առ, նույնը, էջ 194:

²³ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, նույնը, էջ 2253:

²⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, նույնը, էջ 608:

սը (1654—1680), Մայր Աթոռի վերաբերյալ մի շարք գործերով, և տեսակցություն է ունենում Նոր Զուղայի համայնքի գլխավորների հետ: Ահա այստեղ է «ծագում ուսական ցարին խնդրագիր-համակ ուղարկելու միտքը», որով և Զուղայեցին հանդիսանում է «հայկական ազատագրական շարժման առաջին ոգեշնչողներից մեկը»²⁶:

Զուղայեցին որպես հայրենասեր կաթողիկոս 1678-ին Մայր Աթոռում հրավիրում է խորհրդակցական բնույթի գաղտնի մի ժողով՝ զբաղվելու համար պարսկական լծի տակ ապրող իրավագուրկ և կեղեքված հալ ժողովրդի փրկության հարցով:

Սույն կարևոր ժողովին մասնակցում են վեց բարձրաստիճան հոգևորականներ և վեց իշխաններ:

Շարժման ղեկավարներից մեկն էր նաև ծերունի Պողոս իշխանը, որը թեև ժողովին ներկա չ'էր, բայց ուղարկել էր իր որդուն՝ Իսրայել Օրուն, որը հետագայում հանդիսացավ հայ ազգային-ազատագրական շարժման մեծ ու նվիրյալ գործիչներից մեկը:

Էջմիածնի ժողովը որոշում է Եվրոպա դարձյալ ուղարկել մի պատգամավորություն՝ Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ և Իսրայել Օրուն ղնկերակցությամբ:

1679 թվականին պատգամավորությունը մեկնում է Թիֆլիս՝ «անշուշտ վրաց իշխաններում հետ ալ տեսակցելով»²⁷, և խորհրդակցություն է ունենում Գեորգի ԺԱ թագավորի հետ:

Զուղայեցին Կ. Պոլիս հասնելուց հետո տեսակցություններ է ունենում խորհրդապահաբար, կարևոր մի շարք հայ եկեղեցական և աշխարհական ազդեցիկ անձնավորությունների հետ, գործնական քայլեր առնելու համար իր հայրենասիրական գործի ուղղությամբ:

Զուղայեցին ութ ամիս մնում է Կ. Պոլսում: Արդեն հիվանդակախ և ծերունագարդ, մահանում է 82 տարեկան հասակում, 1680 թվականի օգոստոսի 2-ին: «Այս անակնկալ հարվածը խորտակում էր սկրպված քաղաքական ձեռնարկությունը»²⁸: Զուղայեցու մահից հետո պատգամավորության անդամները հուսահատ վերադառնում են Էջմիածին: Միայն Իսրայել Օրին շարունակում է իր ճանապարհը Եվրոպա, ի խնդիր հայկական-ազատագրական

շարժման հաջողության: Օրին «անցավ Արևմուտք, ուր և անհետացավ երկար ժամանակ: Այս նշանակում էր, թե սկսած գործը վերջնականապես չէր մեղմում, այլ ժամանակավոր դադար էր առնում»²⁹:

Հակոբ Զուղայեցին արդարորեն համարվում է ԺԷ դարի հայ ազատագրական շարժման ռահվիրան: Նա որպես «անխանձահույզ եկեղեցական, անխանձախրնդիր հայրապետ մը ըլլալով հանդերձ, իր մտադրությունը կսկսեռ ոչ միայն կրոնական և կրթական բարեկարգությանց վրա, այլ ուշադրություն կդարձնէ ազգային ապագային վրա և անոր կենցաղական և քաղաքական վիճակն ալ իր ջանքերուն ստարկա կընէ»: Եվ այս գաղափարներն էլ «գրավեցին Հակոբի միտքը»³⁰:

Զուղայեցին «հանդիսացավ գլուխ և ոգի մի նշանավոր քաղաքական ձեռնարկության, որից ծնունդ պիտի առնէր հայ ժողովրդի ազատագրական մեծ և դարավոր շարժումը: Միայն այս հանգամանքը բավական է, որ Հակոբ Զուղայեցին դասվի Հայաստանի անվանի երախտավորների շարքում»³¹:

Զուղայեցու մահից հետո «հայոց կրոնական համագային կենտրոնը պիտի խոշոր դեր կատարէր այն քաղաքական ձեռնարկության մեջ որ սկսված էր Արևմուտքում: Հակոբ կաթողիկոսի ընդունած ծրագիրը մնացել էր նրա հաջորդներին... Հակոբի անմիջական հաջորդ Եղիազարը նույնպես փորձել է գնալ Արևմտյան Եվրոպա, բայց ստիպված է եղել վերադառնալ»³²: Ժամանակի խառնակ կացության պատճառով:

Եվրոպայում՝ Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Ավստրիայում, շուրջ 20 տարի մնա-

²⁶ Նույնը, էջ 349:

³⁰ Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, նույնը, էջ 2619:

³¹ Լեո, նույնը, էջ 324:

³² Լեո, նույնը, էջ 520: «Եղիազարը կրնար համարձակ բարեկամական հարաբերություններ մշակել, Արևմտյանները շահելու և անոնց միջնորդությամբ հայության լավագույն կացություն մը հոգալու նպատակով» (Օրմանյան, նույնը, էջ 2659): «Եղիազար Այնթապցին... հակաէջմիածնական չէր... Նա դարձյալ և միշտ հայկական եկեղեցու և Էջմիածնի Մայր Աթոռի շահերին էր ծառայում»:
Հ. Ս. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 248:

Եղիազար Այնթապցին (1682—1691) համարվում է արևմտահայության ազատագրական շարժման կարևոր գործիչներից մեկը: Տես այս մասին «Եղիազար Այնթապցին և Եղիազարյան շարժումը», **Հ. Ս. Անասյան**, նույնը, էջ 241—319:

²⁶ Նույնը, էջ 655—656:

²⁷ Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, նույնը, էջ 2611:

²⁸ Լեո, նույնը, էջ 348:

ցել է Օրին և 1645-ին հաստատվել Գերմանիայի Դուսելդորֆ քաղաքում, որ և սկզբնական շրջանում գրադվել է առևտրով, և ծանոթացել Պֆալցի Կուրֆյուրստ (կայսրընտիր) Հովհան Վիլհելմին և նրան խանդավառել ու «շահագրգռել Հալստանի ազատագրության համար օգնություն կազմակերպելու մասնաձեռնությունն ստանձնելու խնդրում»²⁵։ Սակայն, Վիլհելմյան Իսրայել Օրուն «խորհուրդ տվին դիմել Ռուսիայի օգնության», թե՛ «առանց ստացա թագավորի համաձայնության և աջակցության չի կարելի գործ ողարկել Լաուպից ծովի ափերը։ Հասկացրին, որ հաւերի ազատագրական գործին իրական շօնություն կարող է ցույց տալ Պետրոս Ա-ը, և նա, (Երին) Արևմուտքից հույսը կտրած, իր ընկերոջ՝ Մինաս վարդապետի (Տիգրանյան) հետ մանապարհ ընկալ դիւպի Ռուսաստան»²⁶։ 1701 թվականի գարնանը։

Որեմն հայ ազատագրական շարժման էրկարատե փորձերից հետո գտնվեց միակ և միշտ ճանապարհը, ամբողջովին շրջադարձ դնելի Ռուսաստանը։ «Ինչու սակայն այդ կողմնորոշումը ընդհանուր ճանաչում չէր գտել»²⁷։ Բայց, հայ ազատագրական շարժման կենտրոնը Եվրոպայից փոխադրվում է Ռուսաստան։

Հակոբ Զուղալեցուց հետո նրա հայրենասիրական-ազատագրական գործունեու-

թյունը շարունակում է նաև Հակոբ Ե. Ծամախեցի կաթողիկոսը (1759—1763)։ «Այն ձեռնարկը զոր Օրի գինվորականը և Մինաս վարդապետը այնչափ խնամքով մշակած էին, ուսական պետության պաշտպանությամբ Մայր Աթոռը պարսկական անտանելի լուծեն ազատելու, բայկական ժամանակե ի վեր մոռցված էր... Ծամախեցին է որ նորեն այդ գաղափարը կնորոգե, 1760 հուլիս 20-ին Ռուսիո Եզիտաբեթ կայսրուհուն գրած նամակովը որով կխնդրե հայ բոլորների ժողովորդին և վրաց մասին հոգացություն ունենալ... Ծամախեցիով նորոգված այդ սկզբնավորությունն է որ հաջորդներուն օրով հետզհետե մշակվեցավ և անցավ և վերջապես արդյունավորվեցավ 70 տարի թեպետև հեռավորությամբ»²⁸։

Ծամախեցու վերոհիշյալ նամակը անձամբ Պետերբուրգ է տանում վրաց Թեյմուրազ թագավորը։ «Աղաչանք և պաղատանք երկու բախտակից ազգերի փրկության համար,—գրում է Լեոն այս ստիվ,—այս դիմումը չափազանց թանկագին մի փախերագիր է ազգերի համերաշխության և եղբայրակցության վեհ գաղափարների տեսակետից։ Սրտառուչ է, որ մի տանջված ազգի ներկայացուցիչ խնդրում է մի ուրիշ ազգի համար... որը գտնվում էր նեղ դրության մեջ և վտանգված էր տեսնում իր գոյությունը։ Այսպիսով նորից դրվում էր հայոց հարցը և այս անգամ դեռ լին արդեն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն էր ... Ծամախեցին հայոց հարցի պատմության մեջ մտցնում էր, այսպես ասած, էջմիածնական շրջանը, որ իբրև քաղաքական շարժում այն հիմնական տարրերությունը ուներ մինչև այդ գործած Գանձասարյան շրջանից, որ նա Գանձասարի նման հայ ժողովրդի ազատագրությունը չէր հիմնում հայերի ապստամբության վրա, այլ հասկանում էր հայոց հարցը այն մտքով, թե հայերին պիտի ազատի մի շրջակա ուժով պետություն, ամենից շուտ՝ Ռուսիան»²⁹։

Քաղաքական այս նոր և միշտ կողմնորոշման մեջ առաջինը Միսեոն Երևանցի հայոց մեծագործ կաթողիկոսն է (1763—1780) էր, Ծամախեցու հաջորդը, որը վրենականորեն և համարձակությամբ մտածում էր և գիտակցում, որ քրիստոնյա Ռուսաստանն էր այն միակ հուսալի ուժը, հզոր պետությունը, որը կարող էր հաջո-

²⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1975, էջ 662։

²⁶ Կոյնը, էջ 555։

²⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, Կոյնը, էջ 667։ Տես նաև Առ, «Գանձասարի մոտ գտնվող ս. Հակոբ վանքի վանահայր Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը հույնական նամակում է հայ ազատագրական շարժման Լուսինյան գործիչներից մեկը, որպես Իսրայել Օրուն գաղափարակից։ Նա իր անունը կապեց Օրինի հետ իբրև հայ ազգի պատգամավոր, օտար տերություններից օգնություն, ազատություն խնդրելու և կշարունակել դիմումներ անել, խնդրանքներ ուղղել բացառապես Ռուս կառավարությանը, որն այսպիսով դառնում էր Հայոց հարցի միակ անօրին» (Առ, Կոյնը, էջ 524—529)։

Տես նաև Հ. Ս. Անադյան, Կոյնը, էջ 6։ «XVII դարն այն շրջանն էր, երբ հայ-ռուսական հարաբերություններով տակավին հոգ էր պատրաստվում հայ ազատագրական ռուսական կողմնորոշման համար և միայն XVIII դարի սկզբներին է, որ Ռուսաստանը դարձավ հայերի ազատագրական հույսերի հիմնական խարխիռը։ Քաղաքական այս նոր կողմնորոշման մեջ ի հարկե վճռական դեր կատարեց նաև Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը։

²⁸ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, Կոյնը, էջ 3018։ Ծամախեցու նամակի լուսանկարության մասին տես Առ, Կոյնը, էջ 768—769։

²⁹ Առ, Կոյնը, էջ 769—770։

դրությամբ պատկեր հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական հույսերը:

Դեպի Հայաստան և հայ ժողովուրդը ռուսական արքունիքի հետաքրքրությունը զգալի չափով պայմանավորված էր նաև ցարական կառավարության արևելյան քաղաքականությամբ:

Այսպիսով Սիմեոն Երևանցին դրեց հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների հիմքը և հայ ժողովրդի ազատությունը կապեց Ռուսաստանի հետ՝ հրաժարվելով արևմտյան կողմնորոշումից:

Սիմեոն Երևանցին շարունակում է իր նախորդների՝ Հակոբ Ջուղայեցու և Հակոբ Ծամախեցու հայրենասիրական գործունեությունը³⁸ և հանդիսանում է ԺԸ դարի մեր ազգային ազատագրական շարժման բացառիկ դեմքերից մեկը, որը սերտ կապ է հաստատում ռուսական արքունիքի հետ և թանկագին մատուցեցրել և նվերներով 1766 թվականի օգոստոսի 1-ին Պետերբուրգ է ուղարկում Դավիթ վարդապետի գլխավորությամբ պատգամավորություն, և այս առթիվ «գրեաց զթուղթ աղերսանաց առ աստուածագոր կայսրոսին Ռուսաց Եկատերինն»³⁹, Ռուսաստանի ցարիցան համայնքներից մի թեմ կազմելու և Էջմիածնի կանոնական իրավասության տակ դնելու համար Ռուսաստանում ապրող բովանդակ հայությունը: «...Երևանցին Դավիթ վարդապետին ուրիշ հանձնարարություններ և խնդիրներ էր արել, որոնք վերաբերում էին հայերի դրությանը»⁴⁰:

Կայսրոսին պատասխանում է 1768 թվականի հուլիսի 30-ին Երևանցու նամակին Ս. Էջմիածնի թեմ էր հայտարարում Ռուսաստանի թեմի հայ համայնքներին և արքայական նվերներով մի հրովարտակ ուղարկում նրան, «Հայոց հավատարիմ ազգը» առնելով իր կայսերական, հատուկ «ողորմության և հովանավորության և շնորհաց ներքո»: Հրովարտակում խոսվում է նաև «հայոց ազգը հուսադրած մշտադադողորմության և շնորհաց շարունակության մասին»⁴¹:

«Այս թվականը կրճանք նկատել իբր հիմն և արմատ այն սերտ հարաբերության, որ հաստատվեցավ հայոց կաթողիկոսության և ռուսաց կայսրության մեջ, և որ հառաջանալով և աճելով հանգեցավ ռուսական տիրապետության Հայաստանի մի

լավ մասին և հայության մի լավ կեսին վրա»⁴² (ընդգծումը Ա. Հ.):

«Երևանցին այս առիթով, ի նշան երախտագիտության դեպի Ռուսաստանը «կայսերական այս մեծահոգության և ուշադրության դիմաց», սահմանում է կայսերական մասնավոր մաղթանք՝ «Գիրք հանդիսությանց տոնից կայսերականաց»-ը, 1771 թվականի հուլիսի 10-ին՝ նշելով, որ կայսրոսին «հովանավորության և ազգս մեր կեայ լաւալիս և պահպանութեամբ նորին կենցաղավարի ապահով և աներկիւղ լաւմեայն թշնամեաց»: Կայսրոսին, «Ամենայն Հայոց գտութե Էջմիածինն պատկեալ փառաւորեաց և զազգս հայոց՝ իւրոյ ամենապաւծառ թագաւորութեան սիրելի և իւրային արձանագրեաց»: Երևանցին հաստատում է, որ այս բացառիկ շնորհների՝ «զերազանց բարեբարութեան ոչ ինչ կարէաք հատուցանել զփոխարեւն, վասն որոյ զայս քան քան շարադրեցաք... և կանոնացաք զի ազգս հայոց որքան գոն ընդ օրհնեալ տէրութեամբ նոցին... եկեղեցականօք և աշխարհականօք մեծաւ հանդիսութեամբ կատարեցեն զայս կարգ»⁴³:

Սիմեոն Երևանցու սահմանած կայսերական մաղթանքի սույն կարգը անխափան շարունակվում է Արևելյան Հայաստանի, Կովկասի և Ռուսաստանի հայկական բոլոր եկեղեցիներում, մինչև 1917 թվականի փետրվարյան բուրժուական հեղափոխությունը:

«Բացատրել այս խոշոր հավատարմական ցույցը միայն նրանով, թե Ռուսաստանի հայերի առաջնորդական հարցը հաջող լուծում է ստացել՝ անկարելի է: Մենք նկատի պիտի առնենք և այդ ժամանակի քաղաքական հանգամանքները, որոնք վերաբերում էին հայերի դրությանը»⁴⁴:

Երևանցին հայրենասիրական նպատակներով, ջերմ և մտերմիկ հարաբերություններ է պահում նաև Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Աստրախանի ռուս միտրոպոլիտների հետ: 1779 թվականի ապրիլի 10-ին Մոսկվայի Պատրիարք Երևանցուն ուղղած իր նամակում բարեմաղթում է, որ Աստված «խալառ եղծե զծանրացեալ ի վերայ ձեր լուծ բոնութեան և ազգին հայոց դարձուցե զնախկին փառս իւր,

⁴² Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, նույնը, էջ 3057:

⁴³ Գիրք հանդիսությանց տոնից կայսերականաց, ս. Էջմիածին, 1915, «Ցառաջարկություն հեղինակի»: Տես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր IV, Երևան, 1972, էջ 197:

⁴⁴ Լեո, նույնը, էջ 773:

³⁸ Նույնը, էջ 772:

³⁹ Եփրեմ Ջորազեղցի, Յիշատակարան, «Աշխարհ», 1896, էջ 497:

⁴⁰ Լեո, նույնը, էջ 772-773:

⁴¹ Դիւան հայոց պատմության, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ ԺԻԱ-ԺԼԱ:

զվշտացեալն քրիստոնէութիւնն ուրախացուցէ ազատութեամբ»:

Քրիստոնյա Ռուսաստանը այդ օրերին հանդես էր գալիս ճնշված քրիստոնյա ժողովուրդների ազատարարի հանգամանքով: 1769 թվականին Բալկանյան երկրներում և Վրաստանում տարածվում էին կայսրուհու կոչերը, որոնցով քրիստոնյա ժողովուրդները հրավիրվում էին ազատամարտի: Կայսրուհին «ամենադրական կերպով խոստանում էր քրիստոնյաներին ազատություն անհավատների լծից: Մյուս կողմից Ռուսաստանը պատրաստվում էր սրատերեզմի Թուրքիայի դեմ: Մեծ հույսեր էին ծնվում Արևելքի տառապող քրիստոնեության համար, և հայերը չէին կարող անմասն մնալ այդ հույսերի մեջ»⁴⁵:

Սիմեոն Երևանցին 1773 թվականին իր աշակերտ արքեպիսկոպոս Արղությանցին նշանակում է Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ: «Այս էլ մի շատ խոշոր քաղաքական քայլ էր... Ռուսաստանում Արղությանը մի պարզ առաջնորդ չէր, այլ քաղաքական մի նշանավոր գործիչ, որն անագին դեր կատարեց 18-րդ դարի վերջին քառորդին հայկական շարժումների մեջ»⁴⁶:

Սիմեոն Երևանցին մահանում է 1780 թվականի հուլիսի 26-ին և թաղվում ս. Գալանե վանքում:

Երևանցու մահը մեծ կորուստ էր և՛ հայ եկեղեցու, և՛ մանավանդ ազգային-ազատագրական շարժման համար:

⁴⁵ Առ, նույնը, էջ 773:

⁴⁶ Նույնը, էջ 773:

Երևանցին իր կյանքով, մատենագրական վաստակով և հայրենասնվեր գործունեությամբ, 17-ամյա հայրապետական իր գահակալությամբ հանդիսանում է ԺԸ դարի մինչև 80-ական թվականները «այն վեհ և ընտիր հոգիներեն մին, որ իրենց արթուն մտքով, լուրջ ջանքերով և անխուժ աշխատասիրությամբ տիպար գործիչը կհազմեն և իրենց ժամանակի տիրապետող դեմքը կդառնան»⁴⁷: Երևանցու «Բազմարյուն գործունեության մեջ կարևոր տեղ է զբաղում նրա հայրենասիրական գործունեությունը, մանավանդ պաշտպան հանդիսանալ իր ժողովրդին»:

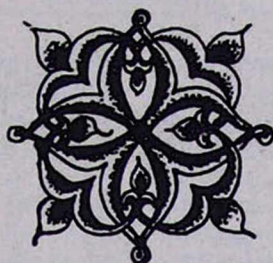
Երևանցին «ամենայն իրավունքով կարող է համարվել ամենախոշոր անձնավորությունը 18-րդ դարի հայ լուսավորչական հոգևորականության մեջ»⁴⁸:

Սիմեոն Երևանցին մահացավ: Բայց չընկալ հայ ազատագրական շարժումը: Այն մեծ արդյունավորությամբ շարունակեց 1780—1800 թվականներին Երևանցու աշակերտ և գաղափարակից, Մայր Աթոռի միաբան և Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը, որի հայրենասիրական, քաղաքական գործունեության մասին կիսովի «Էջմիածին» ամսագրի հաջորդ համարում:

(Ծարունակելի)

⁴⁷ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, նույնը, էջ 3122:

⁴⁸ Առ, նույնը, էջ 770:

ԱՐՏԱԿ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՇԽԱՐՀԱԶՈՐԱՅԻՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԶՈԿԱՏԸ

Մինչև տասնիններորդ հարյուրամյակի առաջին քառորդը Հայաստանը գտնվում էր սուլթանական Թուրքիայի և շահական Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Զավթելով հայոց երկիրը, նրանք հաստատել էին իրենց արյունոտ տիրապետությունը և մասնատել այդ հնագույն ժողովրդին՝ նրա նկատմամբ կիրառելով ամենավայրենի ազդային ու կրոնական, ձուլման ու խտրական քաղաքականություն, որպիսին լուրջ վտանգ էր հանդիսանում հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հարատևման համար:

Դեռևս տասնյոթերորդ դարի առաջին կեսին Թուրքիան և Պարսկաստանը երկարատև ու ավերիչ պատերազմներ էին մղում միմյանց դեմ՝ Հայաստանին տիրելու համար: Այդ պատերազմները վերջացան 1639 թ. գարնանը:

Նրանք 1639 թ. մայիսի 17-ին Կարսե-Շիրիանում պայմանագիր կնքեցին և Հայաստանը բաժանեցին միմյանց միջև: Արեւելյան մասը զավթեցին պարսիկները, իսկ արևմտյանը՝ թուրքերը: Երկատված Հայաստանը դարեր շարունակ իր վրա էր կրում Մերձավոր Արևելքի այդ երկու բռնապետությունների ծանր լուծը՝ միշտ դառնալով ավերիչ զինաբախումների ու պատերազմների բեմահարթակ:

Այդ մասին Խաչատուր Աբովյանը գրում է.

«... Ինչ ուզում են, էն են անում: Դատաստան չկա, իրավունք չկա...»

Աղջիկն ասես, քաշում էին, տղեն ասես՝ տանում թուրքացնում, հավատից հանում, շատ անգամ էլ գլուխը կտրում, էրում, մահատակում...»¹:

Սոցիալ-քաղաքական ճնշումներն ու հալածանքները հայ ժողովրդի լայն զանգվածներին ու նրա առաջադեմ հայացքների տեր շատ մարդկանց մղում էին ելք որոնելու, այդ անտանելի կացությունից դուրս գալու և ազատագրություն ձեռք բերելու համար:

Հայ ժողովրդի անցած դարաշրջանի ողջ կյանքի ընթացքը մեր հայրենասեր գործիչներին հանգեցրեց այն հաստատ համոզման, որ ստեղծված կոնկրետ պատմական իրադրության պայմաններում թուրք և պարսից բռնակալների տիրապետությունից կարելի է ազատվել և ձեռք բերել ազգային ապահովություն միմիայն Ռուսաստանի օգնությամբ ու հայ ժողովրդի անմիջական գործնական մասնակցությամբ:

18-րդ դարի վերջերին և 19-ի սկզբին ավելի է ուժեղանում Անդրկովկասի և հատկապես հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարը պարսկական ու թուրքական բռնակալների դեմ:

Դրան ընդհանուր առմամբ նպաստում էր նաև ռուսական ցարիզմի արտաքին քաղաքական ուղղությունը Արևելքի նկատմամբ, որով նա ձգտում էր իր դիրքերն

¹ Խաչատուր Աբովյան, Երկերի լիակ. ժող., Բ, 3-րդ, էջ 38:

ամրապնդել Ան ու Կասպից ծովերի վրա: Իրա երաշխիքը հանդիսանում էր Կովկասի նվաճումը Ռուսաստանի կողմից և նրա առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս: Նման իրավիճակը միանգամայն համապատասխանում էր հայ ժողովրդի իդեոլոգիան ձգտումներին՝ ազատագրվելու պարսից խաների ու թուրք փաշաների ստրկությունից:

1801 թ. սեպտեմբերի 12-ի ցարական կառավարության մանիֆեստով պաշտոնապես ձևակերպվեց Արևելյան Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին, որի հետ միասին կամավոր կարգով Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցավ Լոռին, Փամբակը, Դազախ-Շամշադինը, Քարվանսարայի (Իջևան) և Հայաստանի հյուսիսի մի բանի այլ շրջաններ: Այս կարևոր հանգամանքն ավելի ոգևորեց հայ ժողովրդին և արագացրեց նրա մերձեցմանը ռուս ժողովրդի հետ:

1804 թ. սկսվում է ռուս-պարսկական պատերազմը: Մինչև 1813 թ. ռուսական բանակը մի շարք փայլուն հաղթանակներ է տանում Անդրկովկասում և պարսկական բռնապետությունից ազատագրում Անդրկովկասի մեծ մասն ու Դաղստանը:

1813 թ. հոկտեմբերին Դարաբադի Գյուլիստան գյուղում կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով Ռուսաստանին են միացվում Արևելյան Վրաստանը, Գուգյալի, Դարաբադի, Թալիշի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Կուրայի, Դեբենդի խանություններն ու Դաղստանը:

Այդ կարևոր ակտը առաջադիմական խոշոր նշանակություն ունեցավ հայ, վրացի և արքեպիսկոպոսի ժողովուրդների համար:

1826 թ. հուլիսին վերսկսվում է ռուս-պարսկական պատերազմը և Ռուսաստանի հաղթանակով այն ավարտվում է 1828 թ. փետրվարին: Փետրվարի 10-ին, Պարսկաստանի Թուրքմենչայ գյուղում կնքված ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագրով, Պարսկաստանը մեկընդմիջտ հրաժարվում է Արևելյան Հայաստանից, Վրաստանից, Ադրբեջանից, Դաղստանից, որոնց անցնում են Ռուսաստանի տիրապետության տակ և միացվում նրան:

Աստիճանական մեծ իրադարձություն էր և ունեցավ առաջադիմական խոշոր նշանակություն: Դա կարևոր շրջադարձ էր հայ ժողովրդի կյանքում, որով հայ ժողովրդի մի հատվածը ընդմիջտ ազատագրվեց պարսկական դաժան տիրապետությունից, դրանով իսկ կանխվեց նրան սպառնացող ֆիզիկական ոչնչացման վտանգը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին նրա

կյանքի զարգացման համար բոլոր բնագավառներում:

Ռուս-պարսկական պատերազմների ըսկզբից մինչև նրա հաղթական ավարտը հայերը և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդները մեծ օգնություն ցույց տվին ռուսական բանակին՝ անձնագոյն կռիվներ մղելով նրանց շարքերում և պարտիզանական ու աշխարհագրորային կամավորական ջոկատներում:

Ռուս-պարսկական 1804—1813 թթ. և 1826—1828 թթ. պատերազմների ընթացքում բազմաթիվ հայրենասերներ ընկան փառքով մարտի դաշտում: Նրանց մեջ իրենց արժանի տեղն ունեն Մելիք Արովի որդի Ռոստոմ Բեկն ու Գրիգոր Եպիսկոպոս Մանուչարյանը՝ իրենց կազմակերպած կամավորական-աշխարհագրորային ջոկատներով:

Գրիգոր Եպիսկոպոս Մանուչարյանը ծնվել է 1773 թ. Շամշադինի շրջանի (գավառի) Հին Հախում գյուղում (այն կոչում էին նաև Վարդապետի գյուղ), հոգևորականի ընտանիքում:

Ազգրենական կրթությունն ստացել է Նոր Վարազա վանքի վարժարանում, ապա շարունակել է Թիֆլիսում: Ավարտելով ուսումը ստացել է վարդապետական ատոման ու վերադարձել հայրենի գյուղ, որտեղ հոգևոր աշխատանքի հետ միասին զբաղվել է հայ պատանիների կրթության գործով: Նա իր արտակարգ ընդունակություններով ու գործունեությամբ շուտով աչքի է ընկնում ու լայն ճանաչում գտնում և, իբրև վարժատրություն իր գործունեության, ստանում է շուտով Եպիսկոպոսի աստիճան: 1803 թ. նա արդեն ճանաչված Եպիսկոպոս էր:

Գրիգոր Եպիսկոպոս Մանուչարյանը ճիշտ ըմբռնեց ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունը և հայ ժողովրդի ազատագրության հիմնական հույան ու գաղափարը կապեց Ռուսաստանի հետ: Լինելով քաղաքական առաջավոր մտքի ու գաղափարի տեր մարդ, մինչև Ռուսաստանի կովկասյան արշավանքը, նա քաջատրական լայն աշխատանք է տանում պարսկական ու թուրքական լծի տակ հեծող հայ, վրացի ու ադրբեջանցի ժողովուրդների մեջ՝ սկսած Բորչալուից մինչև Դարաբադ և վճռականապես թելադրում, որ նրանք քարոսական ու գործնական մեծ օգնություն ու նվիրվածություն ցույց տան ռուսական հրամանատարությանն ու զորքերին, որոնք առաջ էին շարժվում դեպի Անդրկովկաս:

Քառորդ դարից ավելի նա հազավ չերբեզի հազուստ, սուրբ վերցրեց մի ձևերը,

խաչը՝ մյուս, և անողոր կույի եղավ պարսից բռնակալների դեմ, որոնք հարյուրամյակներ շարունակ կողոպտում, կեղեքում ու հոգեմաշ էին անում հայ ժողովրդին:

Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյանը պատերազմի սկզբից ոտքի հանեց Ղազախի, Ծամշադինի, Քարվանսարայի և Բորչալուի հայ բնակչությանն՝ ընդդեմ պարսկական բռնապետության ու նրա ինքնիշխան խաների:

«Պատերազմի առաջին իսկ օրից Բորչալուում, Ղազախում և Ծամշադինում պարսիկ խաների հրոսակների դեմ քաջաբար կռվում էր Գրիգոր Մանուչարյանի 500 հայ հեծելազորներից կազմված աշխարհագորային ջոկատը...»²:

1803—1804 թթ. Ղազախի ու Ծամշադինի հայ երիտասարդ հինգ հարյուր հոգուց բաղկացած կամավորական-աշխարհագորային հեծյալ-մարտական այս ջոկատը միանում է ուսական առաջապահ գործերին, որոնք գեներալ, իշխան Պավել Դիմիտրևիչ Ցիցիանովի հրամանատարությամբ արշավում էին դեպի Գյանջա քաղաք՝ այնտեղ ամրացած Ջավադ-խանին և պարսիկ ղզլբաշներին դուրս մղելու համար:

Այդ ջոկատը մեծ արիություն ու հերոսություն ցուցաբերեց Գյանջալի տակ տեղի ունեցած նշանավոր ճակատամարտում և ջախջախիչ հարված հասցրեց թշնամու մեծաթիվ զորքերին:

«... Գեներալ Ցիցիանովը, իր դիտակետից նկատելով Մանուչարյանի ջոկատի հերոսական ճակատամարտը, որը այնքան էլ վստահություն չուներ նրանց նկատմամբ, բարձր գնահատեց ջոկատի մարտական գերազանց գործողությունն ու շտապ հասնելով ռազմի դաշտ, շնորհավորեց նրանց հաջողությունները և պարգևատրեց ջոկատի շատ անդամների ու նրա հրամանատար Գր. Մանուչարյանին՝ ամրացնելով նրա կրծքին «Սուրբ Գեորգի»-ի 4-րդ աստիճանի զինվորական խաչ» շքանշանը, հանձնելով նրան 300 ռուբլի թոշակ նշանակելու փաստաթուղթ»³:

Ջոկատը շատ կարևոր ու խոշոր դեր կատարեց Ծամշադինի և Բորչալուի գավառների հայկական ու ադրբեջանական շատ գյուղեր պարսկական հրոսակախմբերի հարձակումներից և ավարտություններից պաշտպանելու գործում: Ջոկատը,

ինչպես տրված է պատմական աղբյուրներում, շատ հաճախ խոր անցումներ է կատարել հակառակորդի թիկունքը և մարտի բռնվել նույնիսկ պարսկական կանոնավոր բանակի զորամասերի հետ և գերությունից ազատել բազմաթիվ հայ ընտանիքներ:

Գեներալ Գուդովիչի հրամանով 1808 թ. երևանյան արշավանքին ուսական բանակի հետ միասին մասնակցում էր նաև կամավորական այդ հեծյալ ջոկատը, որը մեծությամբ ցուցաբերում է բարձր կարգապահություն և գերազանց կատարում իր վրա դրված մարտական բոլոր առաջադրանքները:

Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյանի ջոկատն իր մարտական գործողություններով աչքի է ընկնում նաև Նախիջևանի ճակատամարտում՝ մարտի բռնվելով թվով գերակշիռ ուժերի հետ: Այստեղ վիրավորվում է ջոկատի հրամանատար եպիսկոպոսը և հազիվ ազատվում մահից, բայց մինչև իրեն դուրս բերելը ճակատի գծից, այդ վիճակով ղեկավարում է մարտը, որով ավելի է ոգևորում իր քաջերին:

Այդ և մի շարք այլ ճակատամարտերում ցուցաբերած արիության և հերոսությունների համար կամավորական ջոկատի շատ անդամներ և նրա հրամանատար Գր. Մանուչարյանն արժանանում են պարգևների, նույնիսկ կրկնապատկվում է նրա թոշակը: Այդ մասին Ա. Երիցյանը գրում է.

«Կոմսի (Գուդովիչի) առաջարկությամբ կարգը առանձին հրովարտակով պարգևատրում է նրան «Վլադիմիրի» և «Աննայի» շքանշաններով և նշանակում 600 ռ. թոշակ...»⁴:

1819 թ. ամռանը Մանուչարյանը կատարում է շատ լուրջ և պատասխանատու հանձնարարություն:

Նա 40 կտրիճներով ճեղքում է թշնամու օղակը և Հաղպատի վանքում շրջափակված Եփրեմ կաթողիկոսի կյանքը փրկելով, նրան անվտանգ հասցնում Թիֆլիս քաղաք:

Ուշագրավ է Խրամ գետի մոտ՝ Բորչալուի դաշտում տեղի ունեցած ընդհարումը Մանուչարյանի փոքրաթիվ ուժերի և պարսիկների 300 հոգուց բաղկացած հեծյալ ջոկատի միջև:

Կաթողիկոսին տեղափոխելու ժամանակ պարսիկ ղզլբաշները դարանակալ թաքսուտցիներից հանկարծակի գրոհում են: Տեղի է ունենում սարսափելի մարտ՝ մեկը՝ երեքի դեմ: Հաղթելու հույս չկար: Գր. Մանուչարյանի ձին գնդակից սատկում է: Մա-

² Հայ ժող. պատմ., ակադ. հր. հատ. Երևան, 1974 թ., էջ 127:

³ Ալեքսանդր Երիցյան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասյան հայքը 19-րդ դարում, էջ 244:

⁴ Ա. Երիցյան, նույնը, էջ 245:

նույնարյանը չի վնասվում, նստում է ուրիշ ձիու վրա և կրկին գրոհում թշնամու վրա, այդ օրհասական մարտը տևում է կես ժամ: Մանուշարյանն իր քաջերով մեծ դժվարությամբ ճնդքում է պարսկական զորաշարքը և փրկում կաթողիկոսի կյանքը:

Այդ ժամանակաշրջանում Շամշադինի գավառում խռովություն էր սկսվել տեղական թուրքերի կողմից: Գեներալ Երմոլովի պահանջով Մանուշարյանը 500 հոգով Թիֆլիսից մեկնում է Շամշադին, Ղազախ և Սևանի կողմեր, ճնշում ապստամբությունը և գերությունից ազատում մի քանի հարյուր հայ ընտանիքների:

Մանուշարյանն իր ջոկատով, քազմաթիվ անգամներ ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն, կարողացել է խել մեծ թրվով հայ և աղբրեջանցի ընտանիքներ, որոնց պարսիկները բռնությամբ տեղահան էին արել և որպես գերիներ տանում էին Պարսկաստան: Ազատելով նրանց, անվրձառ հասցրել է իրենց հայրենի օջախները և ապահովել նրանց հետագա անվտանգությունը:

Ռուս-պարսկական պատերազմի առաջին շրջանում մղած մարտերի ժամանակ բախակահին աչքի էր ընկել Մանուշարյանի աշխարհագրային ջոկատը և ձեռք էր բերել մարտական հարուստ փորձ:

Իսկ պատերազմի երկրորդ շրջանում (1826—1828 թթ.), երբ կովկասյան բանակն անցավ հակահարձակման, ռուս զորքերի հետ միաժամանակ հայկական այս ջոկատը մարտական ակտիվ գործողություններ վերսկսեց Ղազախ-Շամշադինից մինչև Արաքսի ափերը՝ մեծ կորուստներ պատճառելով հակառակորդի կանոնավոր բանակին:

Հակառակորդի դեմ ռազմական գործողություններ մղելուց քացի Գրիգոր եպիսկոպոսի գլխավորած ջոկատի օգնությունը կովկասյան հատուկ կորպուսին արտահատուկ էր նաև այլ ձևերով:

«...Հարկ եղած դեպքերում նա հաջողությամբ սրաշտախանում էր Թիֆլիս—Երեվան ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող ճանապարհները, կապավորի դեր էր խաղում ռուս զորամասերի և գլխավոր հրամանատարության միջև, իսկ երբ Հայաստանում գործող զորամասերը ճնդվում էին պարենի պակասությունից, Գր. Մանուշարյանի ջոկատն իր վրա էր վերցնում նրանց համար պարեն հաթաթելու դժվարին գործը»⁵:

Գլանջայի և Շամխորի ճակատամարտե-

րից հետո Հասան խանը մտադրվում է մեծ ուժ բերել Դիլիջանն ու Լոռին վերագրավելու համար: Այդ վտանգավոր պահին Դիլիջանի ձորի պաշտպանությունը հանձնարարվում է Մանուշարյանի ջոկատին, որը առանձին ոգևորությամբ ընդունում է այդ առաջադրանքը:

Եփրեմ կաթողիկոսի՝ գեներալ-ֆելդմարշալ Պասկևիչին գրած նամակից երևում է, որ 1827 թ. ամենավտանգավոր ժամանակ Գրիգոր եպիսկոպոսը պարսից սանահին մոտ հազար թուրք տնտեսություններ է ետ վերադարձնում, որոնք ապստամբ աղալարների թելադրանքով գնում էին Պարսկաստանում բնակվելու:

Մանուշարյանն իր ջոկատով պահպանում էր նաև կարևոր անցուղիներն ու ճանապարհները, ամենուրեք ունենալով պահույններ ու վստահելի տեղաբնակներ:

Նա չթողեց վերադառնալ պարսից Զոհրաբ խանին, որ իր զորքով ու աղալարներով մտել էր Շամշադինի Ամիրխա զյուղ⁶, և սրանով իսկ ռուսական սակավաթիվ ուժերին պաշտպանելու տվեց ջախջախելու պարսիկներին և ապստամբ աղալարների ջոկատներին: Տեղի ունեցած կռվի ժամանակ հակառակորդը ունեցավ մեծ կորուստներ, ապստամբ աղալարների մեծ մասը գերի վերցվեց ռուսների կողմից: Բացի այդ նա իր շամշադինցի հալերով մեծապես օգնեց վրաց կամավոր զորքին՝ ջարդելու Ասիկ գետի մոտ պարսից Մահմադ Ջաման խանին, և Շամշադինի ապստամբ աղալարներին:

Դրիգոր եպիսկոպոս Մանուշարյանը հեղու համեստ մարդ է եղել, քայց երբ մտել է ռազմի դաշտ, եղել է խիստ համարձակ ու սարսափելի: Նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում փոքրիկ տղաների կազմակերպման վրա, որտեղ վարժեցնում էր իր քաջերին և գրոհներ կազմակերպում թրջնամիների վրա: Ծնալից առաջ պատմական ժրտից անցել է 150 տարուց ավելի, քայց և այնպես նրա և իր օգնականների ստեղծած տղաները մինչև այսօր կոչվում են նրանց անունով, կամ ողղակի կրում են «Սղնախ» անունը:

1826 թ. ամռանը խիստ վտանգավոր պիճակ է ստեղծվում: Երևանի խանի հրամանով Ղազախ-Շամշադին է գալիս պարսից զորապետ Նադիր խանն իր զորագնդով, որն օգնություն ստանալով տեղական աղալարներից ու դավաճան Ալեքսանդրից, սկսում է հայ և աղբրեջանցի բնակչությանը բռնությամբ տեղահանել՝

⁵ Հայ ժող. պատ., ակադ. հր., հ. 5, Երևան, 1974 թ., էջ 141:

⁶ Ամիրխա գյուղը այժմ գտնվում է Ադր. ՍՍՀ Թովուզի շրջանում:

Պարսկաստանն քշելու նպատակով: Այդ օրհասական պահին շտապ օգնության է հասնում հայ ազգի գեներալ Մադաթյանը (Մադաթով), իր հետ ունենալով 2000 ռուս և 300 վրացի հեծյալ զինվորներ: Մադաթովի զորագնդին է միանում Գր. Մանուչարյանի ջոկատը, որոնք միացյալ ուժերով ջախջախում ու դուրս են շարտում պարսիկներին՝ կանխելով բնակչության տեղահանումը: Թշնամու որոշ զորագնդերի հաջողվում է փախուստի մատնել, սակայն նրանց հաջողվում է նաև նախօրոք գերված շատ ընտանիքներ տանել իրենց հետ: Այդ մասին կա մի հետաքրքիր տապանաքար, որի վրա արձանագրված է հետևյալը (տապանաքարը գտնվում է Բերդ գյուղի ս. Սարգիս եկեղեցու մոտ):

«ԿՊԱՏԿԱՆԻ ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԹՈՎՈՒՋ ՂԱԼԱՅ ԳՅՈՒՂԻ ԲՆԱԿՉԻ ՊԱՐՈՆ ԱՌԸՏԱԿԻՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆՑ ՍԱ ԷՐ ԱՅՐ ՊԱՐԿԵՇՏ ԽԱՂԱՂԱԲԱՐ ԱՍՅՑ 1826 ԱՄԻ ԸՆԿԱԿ Ի ՄԵՋ ՏԱՐԱՍԱՆՏՈՒԹԵԱՆ, ԵՐԲ ԵԿՆ ԶՕՐԱԳԼՈՒԽՆ ՆԱՂԻՆԱՆ ՊԱՐՍԻՑ ԵՎ ԳԵՐԻՎԱՐԵՑԱԿ Ի ՍԱՐՆԵ ԵՕԹՆ ՀՈԳԻ ԵՎ ԻՆՔՆ ԱՇԽԱՏԱՍԵՐ ԳՈՂՈՎ ՄԻՆԶԵՎ ՇՐՋԵՆՈՎ ԱՐՏԱՍՈՒԱԼԻ ԱՉՔ Ի ՍՆՀՄԱՆՍ ՊԱՐՍԻՑ ԱՆԴ ԷԳԻՏ ԶԳԵՐԻՔՆ ԻՐ ԵՎ ԳՆԵԱՅ ԱՄԵՆ ՄԵԿԸ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՎ ՏԱՍԸ ՄԱՆԵՐ ԱՐԾԱԹԻ ԱՍՅՑ ԶԿՆԻ ԱԶԱՍԱՐՆ ԳԵՐԷԱՑ...»: Բարի մյուս երեսին գրված է. «1833 թ. մարտի 15 եղբայր Ավագի որդի Գրիգոր»:

Ղազախ—Ծամշաղիյի և Բարվանսարայի շրջաններից ղզբաշներին դուրս մղելուց հետո Մանուչարյանն իր ջոկատով անցնում է Բորչալու և ճնշում այնտեղ ծագած աղալարների և բեգերի խողովուրդները: Այդ ժամանակ խողովուրդներ էին սկսվել նաև Ղազախ—Ծամշաղիյում, որի պատճառն այն էր, որ խողվարարները չէին ուզում ենթարկվել ռուսական ուղղությանը: Գր. Մանուչարյանը տեղեկություն ստանալով այդ մասին, շտապ ետ է վերադառնում և ճնշում նաև այդ խողվուրդները:

Այնուհետև ռուս զորքի, տեղական սրղ-նախների ու բնակչության ակտիվ օժանդակությամբ Գր. Մանուչարյանի քաջարի ջոկատը Ծամշաղիյից դուրս է մղում այնտեղ դարանակալած Սարդար Հյուսեյին Ղուլի խանի զորքերին: Ապա կտրում են խունապահար փախչող պարսիկների ճանապարհը և ազատում մի քանի հարյուր հայ ընտանիքների, որոնց թշնամին բռնությամբ տանում էր իր հետ:

1826 թ. սեպտեմբերի 3-ին Ծամքոր գետի ափին, գեներալ Մադաթովի զորքերի հետ միասին, Մանուչարյանի ջոկատը

մասնակցում էր պարսից Սարդար Ամիրխանի թվով գերակշիռ բանակի դեմ տեղի ունեցած ճակատամարտին, որտեղ ջոկատի շատ անդամներ և անձամբ նրա հրամանատարն աչքի են ընկնում մարտում: Թշնամին խայտառակ պարտություն կրելով դիմում է փախուստի, տալով 1000 հոգու գերի, 2000 սպանված, որոնց թվում նաև Սարդարը, դաշտում թողնելով զինվ. 4 դրոշակ և 2 թնդանոթ ու շատ զինամթերք:

Այլ Մադաթովն իր առաջադրանքները գերազանց կատարելու համար կայսրից ստանում է գեներալ-լեյտենանտի զինվորական կոչում և ադամանդազարդ թուր՝ որպես պարգև:

Պատերազմի սկզբից մինչև նրա հաղթական ավարտը Գր. Մանուչարյանն իր մարտական հեծյալ ջոկատով բարձր պատասխանատվությամբ էր կատարում իր ռազմա-քաղաքական օգնությունը ռուսական հրամանատարությանն ու բանակին: Այդ մասին մանրամասն կարգով նկարագրել է Եփրեմ կաթողիկոսը գեներալ-ֆելդմարշալ Ի. Ֆ. Պասկևիչին գրած նամակում: Նա շատ գովեստով ու հիացմունքով է խոսում կամավորական ջոկատի և նրա հրամանատարի հայրենասիրական քաջագործությունների, նրանց կարգապահության, ռազմաճակատներում նրանց մարտունակության, գերազանց գործողությունների և բարձր արժանիքների մասին, ինչպես և նրանց նվիրվածության ու ժողովրդի նկատմամբ ունեցած հոգատարության վերաբերյալ:

Նամակի վերջում կաթողիկոսը գրում է. «... Նա այնքան համարձակ ու քաջն էր, որ մենակ էլ էր գործում, մինչև Թիֆլիս գրություն հասցնում Երմոլովին... Վերջապես ազատեց իմ կյանքը: Նա արժանի է իր օրինակելի ծառայություններով օգուտուսափառ արքայի առանձին ուշադրության:

Խնդրում եմ միջնորդել Գրիգորին պարգևատրելու: Ձերդ պայծառափայլության խոնարհ ծառայ և աղոթարար պատրիարք ամենայն հայոց Եփրեմ 1828 թիվ 4-յուլիս»⁷:

Փաստական աղբյուրներից պարզվում է, որ Մանուչարյանը շատ մտերիմ կապերի ու շփման մեջ է եղել հայ ու ռուս ճշմարտի շատ գործիչների՝ Այ. Գրիբոյեդովի, գեներալներ Երմոլովի, Այ. Մադաթովի, գրող Խաչատուր Աբովյանի, Ներսես Աշ-

⁷ Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և կովկասյան հայքը 18-րդ դ., էջ 149—150:

տարակեցու և ոռոտական բանակի բարձրաստիճան հրամկազմի հետ:

Երևանի բերդի գրավումից հետո ոռոտական կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար Պասկևիչն իր զորակազմում հրավիրում է բարձրաստիճան հրամկազմի և հոգևոր վերնախավի խորհրդակցություն՝ իրենց հետագա անելիքների մասին: Այդտեղ մասնակցում էր նաև Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյանը, որը կրակոտ եղությամբ է ունենում և ասում.

«Հոգևորականի աջ ձեռքում պետք է լինի տուրք, ձախում՝ խաչը, սրով պետք է ճանապարհի բացել, իսկ խաչով աչք ճանապարհով շարժվող զորագնդերին աղոթել...»:

Մանուչարյանը միշտ կանգնած է եղել աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպանության դիրքերում: Պատերազմի ընդմիջող տարիներին Մանուչարյանի խնդրանքով ու առաջարկությամբ և կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար, շեֆերա Երմոլովի միջնորդությամբ ու օգնությամբ Ղազախ—Շամշադինի ու մի շարք այլ վայրերի գյուղացիությունն ազատվում է աղալարների կախումից և օրենքով ճանաչվում որպես պետական գյուղացիներ: Նրանք այլևս չէին ենթարկվում աղալարներին ու հրաժարվում են պարտավորությունների կատարելուց²:

Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ իրենց հաջրենասիրությամբ և արիությամբ աչքի են ընկել կամավորական ջոկատի շատ մարտիկներ, որոնցից են՝ Հակոբ Փառտյանը, Լույսազանց Գրիգորը, Բելյու Քալանթարյանը, Գրիգոր Մելյանը, Սևունց Բոլին, Սավրունց Տեր Գրիգորը, Սոսի աղա Քալանթարյանը, Մելիք Հոհաննան, որսորդ Խամաթ Թունին, Առստակ Մելիքանցը, Բրուս Սարգսյան, Գր. Մանուչարյանի եղբայր Գալուստը, Սարգիս Լալիգեղյան, Սերգեյ (Սարգիս) Վարշամովը, Հովհաննես և Ադամ Ալիբեկյանները, բժիշկ Հովհաննես Բաղրամովը, Թադիբեկյանը, Արան և շատ ուրիշներ:

«Արանց մեծ մասը պարգևատրվել են ջրանշաններով, մեդալներով, թանկարժեք նվերներով ու զենքերով, իսկ ջոկատի հրամանատարը՝ «Ա. Գեորգևսկի», «Աննայի» և «Վլադիմիր» ջրանշաններով և մի շարք մեդալներով ու ոսկեպատյան թրով»³:

1826 թ. Գրիգոր եպիսկոպոսի եղբայր Գալուստը գերի է վերցվում պարսից զորքի կողմից և տեղափոխվում Երևան: Հասան խանը որոշում է գլխատել նրան, բայց Նազի խանի միջնորդությամբ գերին ազատվում է հետևյալ պայմանով, որ Գալուստը վերադառնա Շամշադին, իր հաջրենակիցներին համոզի, որ նրանք ետ կանգնեն Ռուսաստանի հետ համագործակցություն, ազատագրական պայքարից ու պարսիկների դեմ կովկաս, որի կատարման համար նրան տրվում էր չորս օր ժամանակ: Եթե չկատարեր խանի հրամանը, նրա գլուխը պետք է հազար կտոր արվեր: Գալուստը համաձայնվում է ու վերադառնում Շամշադին, ներկայանում Մադաթովին ու իր եղբորը, հաղորդում խանի որոշումը և զենք վերցնում ու դաժան կովի ելնում պարսիկների դեմ: Հասան խանը լսելով Գալուստի երդմնազանց լինելու մասին, հրամայում է անպայման զանգը նրան և ներկայացնել իրեն: Նրա գլխի համար նշանակվում է հազար ոսկի, իսկ կենդանի բերելու դեպքում՝ երկու հազար ոսկի պարգև:

Սակայն, ինչպես Խաչատուր Աբովյանն է ասում, նրա որոնողները զոհ դարձան Գալուստի սրին: Նա շատ ճակատամարտերի մասնակցեց, մարտերով հառապ Բորչալու և անհալվասար ճակատամարտերից մեկում զոհվեց՝ հանուն հայ ժողովրդի ազատագրության, որպես մի քաջ ու հերոս աշխարհագրությամբ:

Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում պահվում է «Էպիգոդ Գր. Մանուչարյանի հրամանատարությամբ գործող հայկական աշխարհագրային ջոկատի մարտական գործողություններից» նկարը, որի հեղինակն է Հրաչյա Ռոխլյանը: Պահվում է նաև հայ աշխարհագրայինների մարտական որոշները:

Խաչատուր Աբովյանը շատ բարձր է ձեռնադրում և գովաբանում Մանուչարյանի մասին: Երբ եպիսկոպոսի հաջրենի գյուղը պարսիկների քար ու քանդ էին արել և բնակչությանը գերի էին տանում, «Նա երեսուն հոգով մտավ հինգ հազար մարդի մեջ և առյուծի պես իր ժողովրդին ազատեց, նրանց եպիսկոպոսի պես: Էս միջոցին Երմոլովն էլ եկավ հասավ... Սա էլ ճակատը համբուրեց ու շատ անգամ խնդրեց, որ իրան տաի, թե ինչ պարգև ա ուզում թագավորիցը բերել տա: Ամմա՛ն եպիսկոպոսն են խնդրեց, որ Շամշադինու, Ղազախի ու Բորչալվի հայ ազգը թուրքի ձեռիցը ազատվի...»:

² Վարդան Պարամյան, Հայ ժող. պատմ., Երևան, 1960, սր. 7, էջ 31—33:

³ Վ. Պարամյան, Հայ. ժող. պատմ., Երևան, 1960, սր. 7, էջ 31—33:

Խնդիրքը կատարվեցավ ու ինքն էլ արքայական պսակին ու թոշակին արժանացավ...»¹⁰:

Ժամանակի առաջադեմ շատ մարդիկ ըստ արժանվույն ու բարձր են գնահատել Գրիգոր Մանուչարյանի ռազմական ու քաղաքական գործունեությունը ուսու-պարսկական պատերազմի շրջանում՝ որպես հայրենասերի, ազնիվ ու համեստ մարդու, համարձակ ու վճռական հրամանատարի, հասարակական ու քաղաքական գործչի, որը ճիշտ ու ժամանակին հասկացավ, որ առանց ուսու ժողովրդի ռազմա-քաղաքական օգնության անհնարին է հայ ժողովրդի ազատագրումը պարսկական ու թուրքական տիրապետությունից:

Նա խիստ դեմ էր այն մարդկանց, որոնք բացասական կարծիք ունեին Ռուսաստանի նկատմամբ և ստորաքարշաքար հայ ժողովրդի ազատագրության հույսը կապում էին եվրոպական պետությունների միջնորդության ու օգնության հետ:

Ավելի քան քառորդ դար Գր. Մանուչարյանն իր սուրը պատյան չդրեց, մինչև պարսից բռնակալների լիակատար վնասումն ու ջախջախումը հայրենի երկրից: Նա տեսավ ազատագրված Երևանն ու Արևելյան Հայաստանը, նրա տանջված, բայց սրտեմ ազատագրված և ուրախացած ժողովրդին, խաղաղ կյանքի ոտք դրած հայ ժողովրդին: Նա իր ջոկատի գլուխն անցած մարտերով անցավ մայր Արաքսը, կանգ առավ Թուրքմենչայում, ներկա եղավ հաղթանակի հանդեսին: Իր նվիրական ու անգնահատելի ծառայություններով ուրախացրեց ու ոգևորեց տասնյակ հազարավոր մարդկանց: Բարձր գնահատելով ազատությունը, նա դեմ էր ամեն տեսակ բռնության, որի համար էլ նա կուլեց ոչ միայն պարսիկ ու թուրք ջարդարարների, այլև տեղական հարստահարիչների ու դավաճան աղալարների դեմ:

Ռուս-պարսկական պատերազմը վերջանալուց հետո նա իր ջոկատի անդամների հետ միասին վերադառնում է հայրենի Ժամշադին, իր սիրելի Հախում գյուղ, և շարունակում ինչպես հոգևոր, այնպես էլ լուսավորական ու տնտեսական աշխատանքները: Վերանորոգում է Նոր Վարագա վանքը, բացել է տալիս եկեղեցական և ծխական դասարաններ և կազմակեր-

պում պատանհներին կրթելու գործը, անձամբ ինքն է պարապում Նոր Վարագա վանքին կից դպրոցում:

Նա հանգիստ չէր նստում նաև խաղաղ ժամանակ: Երբ լսում էր, որ որևէ տեղ թուրք բեկերը կամ աղալարները նեղացնում են գյուղացիներին, կամ հողագրկում են նրանց, նա իսկույն մի քանի կտրիճներ էր վերցնում և օգնության հասնում: Հալերը նրան անվանում էին քաջ տեր, «աղա տեր», իսկ թուրքերը՝ «Դալի քեշիշ»: Այս անվանումները տրված են նրա համարձակության, նրա անսպառ եռանդի և վճռականության համար:

Նրան իրավացիորեն անվանում են ժողովրդական մարդ:

Մանուչարյան եպիսկոպոսին շատ բարձր է գնահատել անմահ Խաչատուր Աբովյանը: Նա իր «Ողբ հայրենասերի» գրքում գրել է.

«Էսքան անվանի, էսքան քաջության տեր էր էս օջախը, բայց էլի ով Գրիգոր եպիսկոպոսին տեսներ, հոգին հետը կերթար, էն զարմանալի սրտի տերն էր, քաղցր լեզուն, էն անուշ բնությունն ուներ, երեխի պես կնետեր կպատմեր ինչ գլխովն անց էր կացել, բայց ինչ հարկավոր է բանը երկարացնի: Քանի Կավկազյան սարը կա՝ Մատթթովի ու սրանց արածը հավիտյան կհիշվի կասկի...»¹¹:

Նա ոչ միայն հայ ժողովրդի պանծալի զավակներից մեկն է, այլև մի հատուկ հեղինակություն է հորչարուի, Ղազախի, Ժամշադիի հայ և աղբրեջանցի բնակչության համար:

Այդ երախտավոր հոգևորականի, քաջ հրամանատար մարտիկի և փառավոր մարդու աճյունը հանգչում է իր ծննդավայր Հին Հախում գյուղի ու Հովհաննես եկեղեցում, որի վրա դրված համեստ տապանաքարի վրա գրված է.

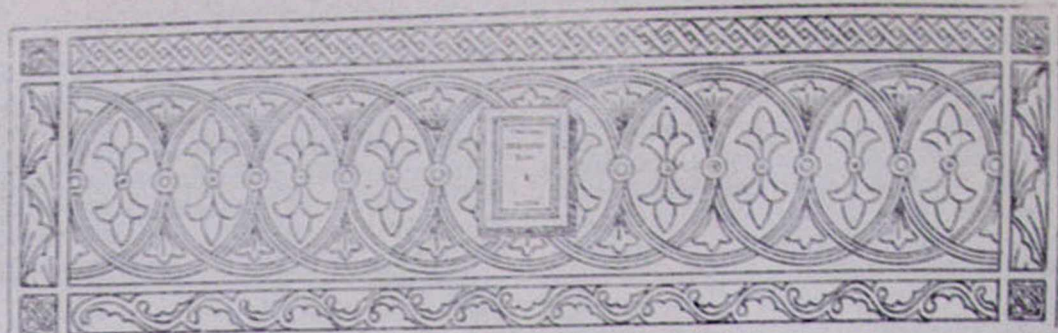
«ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՆՈՒՉԱՐ-ՅԱՆ»:

Նա զոհվեց 73 տարեկան հասակում 1846 թ., Տավուշից հայրենի գյուղ գնալու ժամանակ, ճանապարհին՝ դարանակալ թշնամու արձակած գնդակից:

Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյանի պնդած կյանքի ու հայրենասիրական դրվագներով լի ուղին դաստիարակչական մեծ դպրոց է հայ սերունդների համար:

¹⁰ Խաչատուր Աբովյան, Ողբ հայրենասերի, 1959 թ. էջ 187—188:

¹¹ Խաչատուր Աբովյան, Ողբ հայրենասերի, էջ 188:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ*

435. Արդ, ստաշին հայրերը նրա օրինակով էին, որոնց մեջ Աստուծո կերպարանքն էր նկատված, և ամենայն արարածները հնազանդվում էին նրանց, քանզի Աբարաշի կերպարանքը նրանց վրա էին տեսնում, իսկ ինչպե՞ս անխոս, անմոռնչ, անշքշունչ արարածները կհնազանդվեին մանկանացու մարդկանց, եթե նրանց վրա չը տեսնեին Աստուծո նշանները և Աբարաշի կերպարանքը: Առաջիկա, ավանդությունները մեկից մյուսին անցնելով հառախ միևնույն Հովհաննեսը, և Հովհաննեսը պահեստի ավանդը տվեց իր տիրոջը:

[Հովհաննեսի վկայությունը Հիսուսի մասին, թե նա է Քրիստոսը: Մարգարեների վկայությունները, թե Քրիստոսն է ամենայնի տերը, հովիվը և դատավորը]

436. Այնուհետև տերը ինքը ստաշ եկավ և Հովհաննեսը վկայեց, թե «Ես չեմ Քրիստոսը, այլ առարված եմ նրա առջևից: Ով հարսն ունի, նա է փեսան, իսկ նա, որ փեսայի քարեկամն է, նրա հետ կանգնում է և նրան է հնազանդվում. նա և ուրախանում է նրա ուրախությանը, քանզի լսում է փեսայի ձայնը: Իմ այս ուրախությունը լիացած և կատարյալ է և արդ նա պետք է աճի, իսկ ես պետք է նվազեմ: Նա, որ ի

վերստ է գալիս, վեր է ամենից: Ով երկրից է, երկրից է խոսում և ով երկնից է գալիս, ինչ լսել ու տեսել է, վկայում է ու նրա վկայությունը ոչ ոք չի ընդունում: Իսկ ով ընդունի նրա վկայությունը, ծրարած ու կենքած կլինի, թե արդարև [նա] Աստված նշմարիտ է: Քանզի նա, որ Աստուծոց առաջվեց, Աստուծո պատգամներն է խոսում, քանզի որ հոգին չափով չի տրվել նրան: Հայրը սիրում է Որդուն, և ամեն ինչ տվել է նրա ձեռքը: Ով հավատա Որդուն, հավիտենական կյանք կընդունի, իսկ ով թերահավատ լինի Որդու [նկատմամբ], չի տեսնի հավիտենական կյանքը, այլ Աստուծո քարկությունը նրա վրա կմնա»¹⁸²:

437. Սնա դեսպան (հրեշտակ) Հովհաննեսը եկավ պատրաստելու իր տիրոջ ճանապարհը: Քանզի ինչպես նրա ծննդյան ժամանակ Գարրիկը դարձավ սուրհանդակ (կարսպետ), նույնպես և հայտնության ժամանակ սա եղավ (դեսպան) և ստաշ գալով ստաշ. «առարված եմ նրա առջևից, քանզի նա, ով հարսն ունի, նա է փեսան»¹⁸³:

438. Իսկ ո՞վ է հարսը կամ ո՞վ է փեսան, եթե ոչ նա, որի մասին մարգարեն ասում է, թե «այսպես ասում է Տերը, քեզ հավիտյան ինձ պիտի նշանեմ և քեզ արդարությամբ, իրավունքով, ողորմությամբ ու գթությամբ ինձ պիտի նշանեմ, և կհմայեմ, թե ես եմ քո Աստվածը, և դու կլինես քո փայտեղենն ու քարեղենն հոմանի-

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1978 թվականի № 9, 2-ից: «Վարդապետությունը»-ը ամբողջությամբ աշխարհաբարի է վերածել Արամ Տեր-Ստեփանյանի:

¹⁸² Յովհ., 9, 28—36:

¹⁸³ Յովհ., 9, 28—29:

ներին և կասես, թե երթամ-դառնամ իմ առաջին ամուսնուն»¹⁸⁴:

439. Քանզի մարդիկ թողեցին իրենց Արարչի պաշտամունքը և ամեն փայտի ու քարի հնազանդվեցին: Նրանք թողեցին առաջին «մարդուն»¹⁸⁵, որը ոչնչից ստեղծել էր նրանց, շնացան ամեն նյութականի հետ, որ նրանց աչքին ընկավ, և պոռնկացան արարածների սնոտի պաշտամունքից հետո: Այդ պատճառով Աստվածորդին իջավ երկրից վերացնելու քարեղեն հոմանիների հետ պոռնկության, շնության ունայնությունը [մարդկանց] դարձնելու Հոր երկրպագության և իր ամուսնուն անվանելու առաջին աչք: Ասում է առաջին [աչք կոչվեց] նախնական ինքնության (քնության) համար, ինչպես Պողոս առաքյալը հեթանոսներին բացատրում է ասելով՝ «ես հաստատեցի և հարսնության նշանեցի քեզ, որպես մի սուրբ կույս Քրիստոսի դիմաց կանգնեցնելու»¹⁸⁶: Եվ մարգարեն ասում է «դշխոն կանգնելու է քո աջ կողմում»¹⁸⁷: ամբողջ տիեզերքը որպես մեկ հարս քերելով մեկ փեսայի մոտ: Այսպես նա նշանակում է մարդուն, որը եկավ երկնքից՝ Որդին Աստուծո: ինչպես Հովհաննեսն է ասում «ում որ է հարսը, նա է փեսան և մենք՝ քարեկամներ ու ծառաներ, ըստ հրամանների ընթանում ենք: Նրանով կանք և նրանք ենք հնազանդվում, ուրախանում ենք նրա ուրախությամբ և լսում ենք փեսայի ձայնը»¹⁸⁸:

440. Սա նա է, որին մարգարեն հիշում է. «սիր դուստր և տես, խոնարհեցու քո ակնաջը, մոռացիր քո ժողովրդին և քո հոր տունը, քանզի թագավորը ցանկացավ քո գեղեցկությանը: Նա է քո Տերը և նրան ես երկրպագելու»¹⁸⁹: Սա նա է, որ ասում է «ով եղբորորդի (կամ հորեղբորորդի) իմ, դու վեր կկենաս, կգարթեն, իմ մերձավոր, իմ սիրելի, կթացես ինձ տան դռները և ինձ կհամբուրես քո բերնի համբույրներով, քանզի քո ստիճքները գիճուց առատ են և քո լուղերի հոտը [գերազանց է] քան ամեն տեսակ անուշ խունկերը: Քո անունը դուրս թափված լուղ է, դրա համար էլ օրհորդները սիրեցին քեզ: Մենք ընթանալու ենք քո լուղերի անուշության ետևից: Արքան տարավ ինձ իր սենյակը»¹⁹⁰:

441. Եվ ով է հարսը, եթե ոչ հեթանոսների եկեղեցին, կամ ով է փեսան, եթե ոչ Աստուծո Որդի Հիսուս Քրիստոսը, որն իջավ երկնքից և նվաճեց ամենքին երկրպագելու Հորը: Եվ ինչ են երկու առատ ստիճքները, եթե ոչ Աստուծո Կտակարանները, որոնք բոլոր տգետներին արբեցնելու են գիտության հոգևոր կաթով: Իսկ ինչ է այն, որ ասում է, թե «քո լուղերի հոտը [գերազանց է] քան ամեն տեսակ անուշ խունկերը և թե «քո անունը դուրս թափված լուղ է»: դա ի հայտ է բերում Քրիստոսի օծությունը և նրա անունը: Համբուրելը սիրտ նշանակ է, քանզի եկեղեցին քրիստոնեությունն է, իսկ Քրիստոսը Աստուծո Որդին:

442. Արդ, «նրան պետք է աճել, իսկ ինձ նվազել»¹⁹¹ ասելով, ակնարկում է մեղմանալու ժամանակը, քանզի ժողովրդին տված նրա մկրտությունը, ապաշխարության մղկրությունն էր: «Նա, որ, ասաց նա, ի վերուստ եկավ, վեր է, քան բոլորը»¹⁹², ակնարկելով Հոր ծոցից նրա գալը մեզ մոտ: Ես ասում է երկրից խոսեցի, երկնքից առնելով գիտությունը, իսկ նա, որ երկնքից եկավ, Հոր [խոսքն] է խոսում և Հոր գործերն է կատարում: Ինչպես ինքը Տերը ասել է հրեաներին, թե «ես Հորը մեջ եմ և Հայրն իմ մեջ»¹⁹³: ինչ տեսնում եմ, որ Հայրը գործում է, նույնը ես եմ գործում, քանզի հենց դրա համար էլ եկա, որպեսզի իրագործեմ իմ Հոր կամքը և կատարեմ նրա գործերը»¹⁹⁴:

443. Ասել է նաև հրեաների մասին, թե նրա վկայությունը չէք ընդունում, իսկ ով ընդունել է նրա վկայությունը, ծրարել ու կնքել է, թե անկորուստ է արդարությունը և երդմամբ հաստատել է, թե արդարև նշմարիտ է Աստված, որպեսզի հավատքի արդարությունը լինի հաստատ, անշարժ և անկորուստ: Երդումը՝ կնքն է, ինչպես Սբրահամի հետ եղավ: Նա, որ Հոր ծոցից եկավ, տեղյակ է իր ծնողի խորհրդին: Քանզի նրա մոտ Հոգու շնորհների պակաս չկա, այլ ինքը միակամ, միաշունչ և միախորհ է Հոր և Հոգու հետ, քանի որ ինքն է Սուրբ Հոգու շնորհների բաշխիչը: Հայրը սիրում է որդուն և ամեն ինչ, որ Հոր կողմից է հաստատված և Որդու միջոցով է [կատարված]: Ինչ որ Հորն է, նույնպես և Որդուն է, ինչպես Հայրն է, նույնպես և Որդին է և Հոգու բոլոր շնորհները Որդու կողմից են բաշխվում: «Ով հավատա Որ-

¹⁸⁴ Ովս., Բ, 19:

¹⁸⁵ «Հայրն առաջին» ասելով ակնարկում է Աստուծո:

¹⁸⁶ Բ Կորնթ., ԺԱ, 2:

¹⁸⁷ Սաղմ., ԽԴ, 10:

¹⁸⁸ Յովն., Գ, 29:

¹⁸⁹ Սաղմ., ԽԴ, 11—12:

¹⁹⁰ Երգ երգոց, Ե, 5, Ա, 1—3:

¹⁹¹ Յովն., Գ, 30:

¹⁹² Յովն., Գ, 31:

¹⁹³ Յովն., Ե, 19, Ժ. 38, ԺԴ, 10:

դուն, հավիտենական կյանք կունենա, իսկ ով չհավատա Որդուն, չի տեսնի հավիտենական կյանքը»¹⁹⁴:

444. Հովհաննեսը վկայում է ասելով, «այն որի մասին ասում էին, թե սա է Աստուծո միածին որդին, ես տեսա և վկայում եմ, թե նա է, որ բառնալու է աշխարհի մեղքերը»¹⁹⁵: Սա է այգու ծառանգորդը և Տերը գալու է գործությանը և բազումը հզոր է իր տերությանը: Քանզի սա է հզոր Հոր բազումը և իր տերությունը պահպանում է, թեև կամավոր կերպով խոնարհ երևաց:

445. «Ահավասիկ, ասում է [մարգարեն], իր հատուցման վարձը իր հետ է»¹⁹⁶: Բոլորին հատուցողը նա է «և յուրաքանչյուրի գործերը նրա առջև են»¹⁹⁷: Նմանապես, թե «ի միտ է առնում նրանց բոլոր գործերը»¹⁹⁸: «Հովվի նման հովվելու է իր խաշիկները»¹⁹⁹: Որպես կենարար մեր մեջ գալով, նա ասում է՝ «ես եմ քաջ հովիվը, քաջ հովիվը իր անձը դրեց իր հոտի համար»²⁰⁰ և «իր բազումների մեջ հավաքելու է իր գառներին և իր գիրկն է ընդունելու»²⁰¹:

446. Նա՝ կենարարը եկավ-հայտնեց մանուկներին ժողովելով իր աստվածային բազումների մեջ՝ «եթե դարձի չգաք և չդառնաք այս մանուկների նման, չեք կարող մտնել Աստուծո արքայությունը»²⁰²: Հրամասում է նորոգել մեր անձերը և ազատվել հին մարդկությունից, մկրտության ավագանի միջոցով: Քանզի թեպետ մարդ կարող է շատ հոգնած, ծանրացած լինել, տանելով մեղքերի խիստ դժվարին քեռը, ինչպես ասված է «ահավասիկ երկնեց անօրենությունը, հոգացավ ցավերը և ծնեց անհրապույտությունը»²⁰³, ասկայն ապաշխարության դոմերը քաջելով կենարարը եկավ-մնաց մեր մեջ, աղաչակեց ու ասաց. «Եկեք ինձ մոտ բոլոր հոգնավատակներ և խոնջացածներ և որոնք ունեն ծանր քեռներ և ես կհանգստացնեմ ձեզ, ձեզ վերցրեք իմ լուծը և սովորեցեք ինձանից, քանզի հեզ եմ, հանդարտ և սրտով խոնարհ և ձեր անձերին հանգիստ կգտներ, քանի որ իմ լուծը քաղցր է և իմ քեռը թեթև»²⁰⁴:

¹⁹⁴ Յովհ., Գ, 36:

¹⁹⁵ Յովհ., Ա, 29:

¹⁹⁶ Եւ., Խ, 10:

¹⁹⁷ Եւ., Խ, 10:

¹⁹⁸ Սաղմ., ԼԲ, 15:

¹⁹⁹ Եւ., Խ, 11:

²⁰⁰ Յովհ., Ժ, 11:

²⁰¹ Եւ., Խ, 11:

²⁰² Մատթ., ԺԸ, 3, Մարկ., Ժ, 15:

²⁰³ Սաղմ., Է, 15:

²⁰⁴ Մատթ., ԺԱ, 29—30:

447. Իսկ եթե որևէ մեկը հարցնի, թե ով է նա, որ պետք է այսպես միաթարիչ լինի հոգնած ծանրացածներին, ով էլ լինի, թող լսի Եսայիի մարգարեությունը, որն ասում է՝ «ո՛վ չափեց իր ափով ամբողջ ջրերը, կամ ո՛վ չափեց երկինքը իր թիզով և երկիրը իր քիլով, ով չափեց լեռները կշռի մեջ և դաշտերը կշորոդով: Ո՛վ գիտեցավ Տիրոջ մտքերը, կամ ով եղավ նրան խորհրդակից»²⁰⁵: Նա, որ Հորից սովորեց դատաստանի վճիռը, եկավ, մարդ դարձավ, քարոզեց աշխարհին, իր սիրով ամենքին խառնելով Աստվածությանը: Այսուհետև ելավ լույսը, եկավ մեր մեջ, լուսավոր դարձրեց ամեն մի մարդու, որն աշխարհ է գալու»²⁰⁶ նա քարոզում էր և ասում՝ «ապաշխարեցեք, քանզի մերձեցել է Աստուծո արքայությունը»²⁰⁷, ժամանակներ ի կատար են ածված, հավատացեք Ավետարանին:

[Պետրոսի, Անդրեասի, Հակոբի և Հովհաննեսի առաքելության կոչվելը: Քրիստոսի աստվածագործ նշանները և հրաշքները]

448. Արդ, երբ ծովեզերքով էր անցնում, տեսավ Պետրոսին, Անդրեասին, Հակովբոսին ու Հովհաննեսին և կանչեց նրանց ձկնորսությունից: Նրանք անմիջապես թողնեցին իրենց հորը նավով հանդերձ և գնալիս նրա ետևից: Բազում այլոց ևս տեսակ տեսակ զբաղմունքներ ունեցողների կանչեց և անվանեց նրանց իր տասներկու աշակերտներն ու առաքյալները, որոնց սովորեցրեց ազատ մնալ ամեն տեսակ զբաղմունքներից: Նրանք շրջում էին նրա ետևից, արժանի լինելով աստվածագործ ավանդության խորհրդին:

449. Այնուհետև մարդասեր Քրիստոսը ի հայտ քերեց իր ամենակարող բժշկությունը, բժշկելու ամեն տեսակ ախտեր և չարչարանքներ: Նա կատարեց սուրբ մարգարեների նախօրոք արած գուշակությունները, հիշելով խոսքը, որ ասում է՝ «նա կվերցնի մեր հիվանդությունները»²⁰⁸ նա արդարացրեց նրանց խոսքերը, ինչպես ասել են, թե «արդարացնում է իր ծառա մարգարեների խոսքերը»²⁰⁹:

450. Այնուհետև սկսեց առակներ անկացնել, թե «Ամեն տեղ նշմարտության Հո-

²⁰⁵ Եւ., Խ, 12—13:

²⁰⁶ Յովհ., Ա, 9:

²⁰⁷ Մատթ., Գ, 2:

²⁰⁸ Մատթ., Ը, 17, Եւ., ԾԳ, 4:

²⁰⁹ Եւ., Ծ, 8:

գու միջոցով նրանք երկրպագելու են Հորը, քանզի Հայրը այնպիսի երկրպագուներ է փնտրում»²¹⁰ և թե «նախընտրում են ողորմությունը, քան զոհերը»²¹¹: Ապա թե «ես եմ Հոր Որդին, քանզի Հայրն ինձ է վկայում Հոգով ճշմարտությամբ հանդերձ և թե Սովսեսը նախապես գրել էր իմ մասին և Հակոբը իմ մասին էր ասել Հուդային, թե «Հուդային չեն պակասի իշխաններ և ոչ էլ պետ նրա մեջքից, մինչև որ գա նա, որին եմ թագավորությունը, քանզի նա է հեթանոսների հույսը»²¹²:

451. Եվ թե՛ բոլոր մարգարեները իմ մասին գրեցին: Նրանք տեղեկություն էին վերցրել ինձ առաքողից և հայտնեցին, թե իմն է այգին և դուք եք մշակները: Ես եկա, քանզի ես եմ այգու ժառանգորդը, եկա խնդրելու այգու պտուղը, որ տանեմ. ինչպես առաքեց ինձ իմ Հայրը, այնպես էլ եկա կատարելու իմ Հոր կամքը: Եվ թե՛ եկա կատարելու Աբրահամին խոստացված ավետիսը, քանզի ավետիսներով է ապրում Աբրահամի զավակը, և որպեսզի Աբրահամի զավակը նրանց ծանոթ լինի: Իսկ նա միանգամից առաջադրեց ճշմարտությունը, թե «Աբրահամի լինելուց առաջ ես կայի»²¹³: Այնուհետև վեր բարձրացրեց նրանց հայացքները, ինչպես և ասված է՝ հարցնելով նրանց մարգարեների մասին, թե «ինչպես եք Քրիստոսին Դավթի որդի կոչում, որի մասին հենց Դավիթը հաստատեց Սուրբ Հոգու միջոցով, թե ասաց Տերն իմ Տիրոջը՝ նստիր իմ աջ կողմը, ուստի ինչպես կարող է լինել Դավթի որդի»²¹⁴:

452. Նույնպես և ամեն տեսակ հայտնություններով և առակներով հանդիմանում էր և խայտառակում նրանց կեղծավորությունը, անբարշտությունը և անօրենությունը: Իսկ նրանք խլացած և կուրացած ճշմարտության հանդեպ, նախանձելով երան, իրենց դառնության չարության մեջ կորցնելու իրենց անձերը: Իսկ նա գալով բծիշկ դարձավ իր մարդասիրությամբ, կույրերին լուսավորելով, կաղերին քաղցեցնելով, բոլորներին մաքրելով, բոլոր սատանաներից բռնվածներին փրկելով, անդամալուծներին կանգնեցնելով, խուլերի [ակամջը]՝ բանալով, համբերին խոսել տալով, մեռյալներին կանգնեցնելով: Նա իր հավատացյալներին ուժ տվեց ոտնակոխ անելու սատանային և խոստացավ երթալ օթևաններ պատրաստել

երկնքի արքայության մեջ, իսկ իր անձը բոլորին օրինակ դարձրեց առաքինությամբ համբերելու ճգնություններին:

453. Նա ջուրը գինի դարձրեց, որպեսզի հայտնի լինի նրա Աստվածությունը, թե նա, որ ոչնչից ջրին տվեց ջրի բնությունը, նույն ջուրը գինի դարձրեց, ինչպես և կամեցավ: Նա, որ մեղքերի պատճառով ցավերին մասնակցեց, նույն ինքը եկավ առողջություն բաշխելու: Ծառերը հավատացին նրա անվանը, երբ տեսան նրան և հրաշքները, որ նա գործել էր: Նա սրտագետ էր, գիտեր մարդկանց բոլոր խորհուրդները, քանզի ծածկագետ է:

[Նոր օրենքի մկրտության խորհրդի պատվիրանը. Քրիստոսին հավատացողների փրկությունը և անհավատների դատապարտությունը]

454. Ապա դրանից հետո վճիռ տվեց՝ «եթե ամեն մարդ չծնվի ջրից ու Հոգուց, չի կարող մտնել Աստծո արքայությունը»²¹⁵ և ոչ էլ մյուս անգամ կնորոգվի. «Այո, ասում է նա, նա, որ մարմնից է ծնված՝ մարմին է, իսկ այն, որ Հոգուց է՝ Հոգի է: Քանզի Սուրբ Հոգին որտեղից կամենա կբխի, նրա ձայնը կլսես, սակայն չգիտես, ուստի է գալիս կամ ուր է գնում». «քանզի ոչ ոք եղել է երկինք, բացի նրանից, որ իջավ երկնքից՝ մարդու Որդին»²¹⁶:

455. Եվ նա ասաց իր առաջ դրված չարաչարանքների մասին, թե «ինչպես Սովսեսը անապատում կախեց օձին, այնպես էլ մարդու Որդին պարտավոր է կախվել, որպեսզի ով մի անգամ հավատա նրան հավիտենական կյանք ունենա: Քանզի Աստված այնպես սիրեց աշխարհը, որ իր միածին Որդուն նրա համար տվեց, որպեսզի ամեն ոք, որ հավատա նրան, չկորչի այլ ընդունի հավիտենական կյանք: Աստված իր Որդուն աշխարհ չուղարկեց, որ պատժի աշխարհը, այլ, որպեսզի փրկի աշխարհը: Ով հավատա նրան, դատապարտությամբ պատժի տակ չի մտնի, իսկ ով չի հավատա, հիմիկվանից դատապարտված է, քանզի չի հավատացել Աստուծո միածին Որդու անվանը»²¹⁷: «Եկավ յուրայինների և յուրայինները չընդունեցին նրան»²¹⁸, որի երախտիքն ու խնամակալությունը և պատվիրանները ժամանակների սկզբից էին և երբ մարմնովն իսկ երևաց, մերժեցին նրան:

²¹⁰ Յովհ., Դ, 23:

²¹¹ Ովս., 2, 6, Մատթ., Թ, 13, ԺԲ, 7:

²¹² Ծննդ., ԽԹ, 10:

²¹³ Յովհ., Ը, 58:

²¹⁴ Մատթ., ԻԲ, 41—45. Մարկ., ԺԲ, 35—37, Ղուկ., Ի, 41—44, Սաղմ., ԺԹ, 1:

²¹⁵ Յովհ., Գ, 5:

²¹⁶ Յովհ., Գ, 6, 8, 13:

²¹⁷ Յովհ., Գ, 14—18:

²¹⁸ Յովհ., Ա, 11:

456: Եվ այս է դատաստանը, որ լույսը եկավ աշխարհ, սակայն մարդիկ խավարը տալով սիրեցին քան լույսը, քանզի նրանց գործերը շար էին: Ով որ շարիք է գործում՝ շարիք կգտնի, նա ասում է լույսը և լույսի մոտ չի գա, որպեսզի նրա գործերը չհանդիմանվեն: Իսկ ով ճշմարտություն է անում և գործում՝ կգա լույսին, որպեսզի նրա գործերը հայտնի լինեն, թե գործվել են Աստուծով»²¹⁹: Աստվածորդին ամենքին ուսուցանեց աշխարհության ճանապարհները, իսկ անօրեն հրեաները խավարասովոր մարդիկ, սկսեցին կեղծավորել և այգու մշակները կամեցան սպանել նրան ու իրենց ամձերը արժանի չէին համարում հավիտենական կյանքին: Աղախիներին գեներեն խոստացավ ասելով՝ վաչ նրանց:

[Քրիստոսի տասներկու և յոթանասուներկու աշակերտներին հավաքելը և նրանց սուրբ Հոգու գալստյան ավետիս տալը]

457. Իսկ քարերար Տերը հավաքելով տասներկու աշակերտներին, որոնց առաքյալներ անվանեց, ինչպես նաև յոթանասուներկուսին խրատեց և վարժեցրեց նրանց Աստուծո խրատներով, փորձեց ու խոսեց նրանց, իր սիրելիներն ու քարեկամները անվանեց, ասելով, թե «ասում եմ ձեզ իմ սիրելիներ, մի վախեցեք նրանցից, որոնք մարմինն են սպանում և հոգին չեն կարող սպանել»²²⁰: Եվ թե «ես ձեզ գիտեմ որպես իմ քարեկամներ»²²¹ և թե «այն, որ Հայրը մի անգամ ասաց ինձ և ցույց տվեց ես ձեզ ցույց տվեցի»: Հայտնեց նրանց իր ելքը Հորից և դարձրեց նրանց ասելով, թե «ես ելա Հորից և եկա աշխարհ և դարձյալ թողնում եմ աշխարհը երթալու Հոր մոտ»²²²:

458. Տվեց նրանց նաև Հորից առաքված Սուրբ Հոգու ավետիսը, թե «գնում եմ առաքելու մեթոքարիչին, որ գալով կմխթարի իմ պատճառով տրտմածներին»²²³: Տես հավասարությունը, միավորված գործությունը, էականությունը և միակ լիության կամակցությունը: «Գալով ասում է, ձեզ համար իմ տեղն է լցնելու և նույն ճշմարտությամբ առաջնորդելու է ձեզ ու հանդիմանելու է այս աշխարհը, որ չհավատաց ինձ, դատելով նաև այս աշխարհին կարծեցյալ իշխանին: Նա միանգամայն ճշմարիտն է ասելու ձեզ իմ մասին, քանզի Հորից է առաքված. նրա գալուստը վկայում է իմ

հոր մոտ երթալը: Գալով նա առաջնորդելու է ձեզ ամենայն ճշմարտությամբ»²²⁴:

[Քրիստոսի նախագեկույց ազդարարությունը իր շարժարանների, մահվան և հարության մասին, Զիթենյաց լեռը գալը և հերը աղոթելը]

459. Այնուհետև Հիսուսը բնդունեց շարժարանների կանխորոշված խորհուրդը, որպեսզի այն կատարի Երուսաղեմում, որի մասին քաղում անգամներ գուշակել է, թե ինքը մեռնելու է և երրորդ օրը հառնելու:

460. Արդյոք ո՞ւմ համար գնալու էր մահվան, միթե նա պարտական էր մահվան: Սակայն մարգարեն ասում է, թե «նա անօրինություն չի գործել և ոչ էլ նենգություն կար նրա քերականում»²²⁵. իսկ ինքն ասում էր, թե «ձեզանից ով ինձ կհանդիմանի մեղքերի համար»²²⁶: Իսկ արդյոք ըստ օրենքի նա մահվան դատապարտված էր: Սակայն նա ասում է՝ «եկա կատարելու օրենքը»²²⁷, որի մասին առաքյալն է վկայում, թե «Քրիստոս է օրենքի իրականացումը»²²⁸: Իսկ արդյոք բռնավորների ուժով է մեռնելու, սակայն ասում է՝ «իմ կամքով եմ դնում իմ կյանքը և ոչ որ կարող է ինձանից վերցնել: Իմ կամքով ասում է դնում եմ իմ կյանքը, որպեսզի կրկին առնեմ այն»²²⁹:

461. Իսկ ինչու կամենում է իր անձը դնել անպարտ մահվան: «Ես եմ, ասում է, քաջ հովիվը, որ իմ ոչխարների համար մեռնում եմ»²³⁰: Արդյոք ի՞նչ ոչխարների համար՝ խրտմածների, փախչողների, գազանների կեր եղողների, որոնց մասին մարգարեն նախօրոք ասել է, թե «ամենքը ոչխարների նման մոլորվեցին և ամեն մարդ իր ճանապարհին մոլորվեց: Տերը մատնեց նրան մեր մեղքերի պատճառով և իմ ժողովրդի անօրինությունների համար մահվան տարվեց»²³¹:

462. Այդ քանի մասին տիրապանների ազգի քահանայապետը ակամա մարգարեացավ, «թե լավ է մեզ, որ մի մարդ մեռնի ժողովրդի համար և ամբողջ ազգը չկորչի»²³²: Բայց նա չի ասում միայն մեկ ազգի համար, այլ թե նա ի մի է հավաքե-

²¹⁹ Յովն., 4, 19—21:

²²⁰ Գով., ԺԲ, 4: Մատթ., Ժ, 28:

²²¹ Յովն., ԺԵ, 15:

²²² Յովն., ԺԶ, 28:

²²³ Հմմտ. Յովն., ԺԶ, 7, ԺԵ, 26:

²²⁴ Յովն., ԺԶ, 8—13:

²²⁵ Ես., ԾԳ, 9:

²²⁶ Յովն., Ը, 46:

²²⁷ Մատթ., Ե, 17:

²²⁸ Հովն., Ժ, 4:

²²⁹ Յովն., Ժ, 17—18:

²³⁰ Յովն., Ժ, 11:

²³¹ Ես., ԾԳ, 6—7:

²³² Յովն., ԺԱ, 50:

լու ազգերի բաժանման ժամանակ ցրված, Աստուծո բոլոր որդիներին: Վկայում է նաև Պողոսը, թե «Աստված իր սերը հայտնեց մեզ, որ միանշեռ մենք մեղավորներ էինք, Քրիստոս մեզ համար մեռավ» և թե «Նա [հերմար] ժամանակին մեռավ ամբարիշտների համար»²³³:

463. Արդ, աշակերտների հետ եկավ Զիթաստանյաց լեռը, որպեսզի կատարվի մարգարեի խոսքը, որ ասում է, թե «գալու-հասնելու է իմ Տեր Աստվածը և բոլոր սրբերը նրա հետ և այն օրը նրա ոտքը կանգնելու է Զիթեմյաց լեռան վրա Երուսաղեմի հանդեպ, արևելյան կողմում»²³⁴:

464. Եվ օրինականաց տոնական օրը աշակերտներով եկավ օրենքը կատարելու և տոնի հոգևոր խորհուրդները հայտնելու: Իր չարչարանքներից առաջ իր փրկությունն առած մարմինը և արյունը պարզեց աշակերտներին: Տեսնում էս, որ իր կամքով և ոչ բռնությամբ չարչարվեց Աստուծո Որդին, որպեսզի չարչարանքից առաջ ճաշակած լինի:

465. Դրանից հետո լեռան վրա թաքուն աղոթեց Հորը ոչ այն պատճառով, որ իր կողմից անգիտություն կար, այլ որպեսզի ցույց տա, որ միակամ լինելով Հոր հետ, նախապես դրվածը պիտի գործադրի: Դրա համար բազում անգամներ նախօրոք ասել է, թե «իմքս ոչինչ չեմ խոսում և իմքս ոչինչ չեմ գործում, այլ Հայրը, որ իմ մեջ բնակված է, նա է գործում»²³⁵: Մանավանդ նա լրացնում է մարգարեությունը, թե «իմ սիրո փոխարեն ինձ մատնեցին, բայց ես աղոթքի մեջ էի»²³⁶:

466. Եվ հայտնեց իր աշակերտներին իր միակամությունը Հոր հետ և ապա լեռից իջավ, փութալով իր անձը գոհել անհավատների համար, մանավանդ տոնին եկած հեթանոսները աղաչեցին աշակերտներին իրենց հետ գնալ Հիսուսի մոտ: Սրանով կատարվում էր մարգարեությունը, թե այսպես և ասում ամենակալ Տերը այդ օրերին՝ տասը մարդ բոլոր ազգերից բռնելու են մի հրեայի շապիկից (դրոշակ) և ասելու են՝ «գնանք քեզ հետ, քանզի լսել ենք, թե Աստված քեզ հետ է»²³⁷: Եվ Հիսուսը լսելով ասաց. «հասավ ժամը, որ փառավորվի մարդու Որդին»²³⁸: Տեսնում էս, որ չարչարանքները փառք է կոչում:

[Պետրոսի դավանելը Հիսուս Քրիստոսին, արքայության փականքների տրվելը առաքյալների ձեռքը. Քրիստոսի գալուստը աշխարհի վախճանին]:

437. Արդ, ճշմարիտ աշակերտները երբեմն հավաքվում էին ճշմարիտ վարդապետ, փրկիչ, բարերար Աստծո Որդի և օծյալ տեր Հիսուսի մոտ և նա հարցնում էր նրանց, թե «ի՞նչ են ասում մարդիկ մարդու Որդու մասին, թե ով է: Նրանք պատասխանեցին և ասացին՝ ոմանք ասում են Հովհաննես Մկրտիչն է և ուրիշները՝ Եղիա՛ն և կամ մեկը մարգարեներից: Ասաց Հիսուս՝ իսկ դո՛ւք ի՞նչ եք ասում, թե ով եմ»²³⁹: «Նրանցից առաջինը Պետրոսը ասաց, թե դու Քրիստոսն ես, կենդանի Աստծո որդին»²⁴⁰: Դրա համար էլ նա երանություն ընդունեց: Ասաց «Երանի քեզ Պետրոս որդի Հովհաննի, քանզի ոչ թե քո երկրային տոհմակիցներից, որոնք քո մարմնից ու արյունից են, [ոչ էլ] մարդկանցից ստացար դու այդ գիտությունը, այլ Հայրը երկրներից դրեց քո սրտի մեջ և հայտնեց քեզ»²⁴¹: Եվ նրան բոլոր եկեղեցիների հաստատության վեմ դարձրեց:

468. Եվ իրոք առաքյալները դարձան հիմքեր, ստացան քահանայության, մարգարեության, առաքելության և երկնավոր խորհրդի գիտության շնորհները: Եվ սա եկավ-հասավ Արքահամի սերնդին, իսկ ժառանգության ավանդապահ Հովհաննեսը այն տվեց Տիրոջը և Տերը տվեց առաքյալներին: Արքայության փականքները (քանակները) տվեց նրանց ձեռքը, քանզի ինքն իսկ Աստվածորդին էր մտնողների դուռը, որի համար մարգարեն աղաղակում էր «Մա տիրոջ դուռն է և արդարները կմտնեն նրանից»²⁴²: Արդ, Հովհաննեսը քահանայապետությունը, օծությունը, մարգարեությունը և թագավորությունը տվեց մեր փրկիչ Քրիստոսին և Քրիստոսը տվեց առաքյալներին, իսկ առաքյալները՝ եկեղեցու մանկանց:

469. [Աշակերտները] համարձակություն առան Զիթաստանյաց լեռան վրա հարցնելու Տիրոջը, երբ նա գեղեցիկ տաճարը քանդելու վճիռ էր տվել «ասա մեզ, ասում են, ե՞րբ կլինի դա և կամ ի՞նչ նշան է լինելու քո գալստյան և աշխարհի վախճանի

²³³ Հռովմ., Ե, 8:

²³⁴ Զաք., ԺԴ, 4—5:

²³⁵ Յովհ., ԺԴ, 10, Ե, 29, 30, Ը, 28:

²³⁶ Սաղմ., ԺԸ, 4:

²³⁷ Զաք., Ը, 28:

²³⁸ Յովհ., ԺԲ, 23:

²³⁹ Մատթ., ԺԶ, 13—15. Մարկ., Ը, 27—29.

Դով., Թ, 18—20:

²⁴⁰ Մատթ., ԺԶ, 16:

²⁴¹ Մատթ., ԺԶ, 17:

²⁴² Սաղմ., ԺԺԷ, 20:

մասին»²⁴³։ Իսկ նա թեպետ և հրաժարվում էր ասաց՝ «այդ օրվա մասին ոչ որ գիտի, ոչ երկնքի հրեշտակները և ոչ որդին, բացի միայն Հորից»²⁴⁴։ Դուկասը առաքելագործ մատյանի (Գործք առաքելոց) մեջ առնակով մեկնում էր «դուք չպետք է, ասում է, քննեք ժամանակները և ժամը, որը Հայրը դրել է իր իշխանության մեջ»²⁴⁵։ Իսկ որիչ ո՞վ [ներկայացնում] է Հոր իշխանությունը, եթե ոչ ինքը Որդին։ Այսուհանդերձ նա մանրապատում նշաններով բացատրեց աշակերտներին իր ահավոր և ամպախաղաց գալստյան մասին։

470. Տեսնում ես, Որդին գիտակ էր իր շալտյան ոչ միայն օրվա, այլև ժամի և կերպարանքի մասին և ոչ մի բանի անտեղյակ չէր, բայց թերահավատ լսողների պատճառով խոսում էր ժամանակի համեմատ և զգուշությամբ։ Թեպետ և նա խառնապատում ձևով իրեն հարցնողներին պատմեց Երուսաղեմի ավերի, ինչպես նաև համայն աշխարհի վախճանի մասին [այսուհանդերձ] դժվար չէ հասկանալ վախճանը և Երուսաղեմի ավերածությունը, եթե մարդ կամենա ստույգ քննել յուրաքանչյուր [մանրամասնությունը] ընտրելով։

471. Արդ, սկսեց պատմել մեծամեծ նեղությունների պարագաների և սուտ քրիստոնեների ու երևան գալիչ սուտ մարգարեների և Նեոի (սուտ Քրիստոս) մասին, նկարագրելով այդ մոլորեցուցիչների նշանները։ Այդ մասին առաքյալներն էլ մատնացույց արեցին, թե «նեոին ժամանակներում ամպախիներն են երևան գալու»²⁴⁶։ Ապա իր հանկարծակի և արագահաս լատուան մասին նշում է, օրինակներ տալով Նոյի և Դովոսի միջոցով, որի մասին Պողոսն ասում է «ակնթարթում»²⁴⁷։ «ամփշապես այն օրերի նեղությունից հետո արեգակը խավարելու է և լուսինն իր լույսը չի տառու, աստղերը երկնքից թափվելու են և երկնքի գործությունները շարժելու են։ Ապա երկնքում երևալու է մարդու Որդու նշանը»²⁴⁸։ Ի վերուստ խաչն է փայլելու և նրա լույսը լցնելու է ամբողջ երկիրը, երբ նշվառ է նրա կրկին գալստյան մասին, առնելու է իր հատուցումը, որպես հանդիմանություն քոյոր ժողովուրդներին, քոյոր ազգերին դատելու իր բարկության հրով և

իր դատաստանով²⁴⁹։ Ամբողջ գիտությունը նա տվեց ու հայտնեց իր առաքյալներին, հավատացալ աշակերտներին և սիրելի բարեկամներին։

[Քրիստոսի կամավոր չարչարանքը և նրա փրկագործ խաչելությունը]

472. Արդ, գալով ժողովրդի մեջ, նա հիշեցնելով իր հանդիմանավոր և հրապարակախոս վարդապետությունը, ասում է, թե «ես հայտնի խոսեցի աշխարհին և ամեն ժամ ժողովրդին ուսուցանեցի տաճարում, որ քոյոր հրեաները հավաքվել էին և ծածուկ ոչինչ չխոսեցի»²⁵⁰։ Նա աղաղակելով ասում էր, թե «Ով հավատա, ինձ կհավատա նրան, որ առաքել է ինձ, և ով տեսնի ինձ, նրան է տեսնում, որ առաքել ինձ»²⁵¹։ Ապա նա ճշմարտությամբ վկայություն տալով և ոխտելով գնաց այնուհետև ընկնելու ապստամբողների ձեռքը, որպեսզի, ովքեր լուսավոր և կենդանատու վարդապետությունից թիկունք դարձնելով մոլորվեցին, դաժանորեն ձեռք գցելով կենդանարարին, թերևս սթափվեն և զգաստանան մոլորությունից։

473. Բանգի բախմանների և օրենսույց վարդապետների ձեռքը մատնվեց, նրանց օրենքի միջոցով հիշեցնելու իր կանխագուշակված չարչարանքների մասին։ Սակայն նրանք բռնեցին ու դատեցին ամենայնի դատավորին, ըստ նրա մասին եղած քոյոր գրվածքների։ Ինչպես Պողոսը Պիսիդացի մոց Անտիոքում վկայում էր նրա մասին, թե «Երուսաղեմ բնակվածները անձանորթ մնացին նրանից և ըստ մարգարեների խոսքերի, որն ամեն շաբաթ օրերում ընթելնում էին՝ դատ արեցին և մահվան ոչ մի պատճառ չգտնելով, Պիղատոսից խրնդրեցին սպանել նրան»²⁵²։ Եվ երբ նրա կյանքը խեղցին, իրենց դիմաց փառսից կախեցին։ Այս մասին Տերը նախօրոք նշանակել էր օրինաց [գրքերում], թե «մարդու որդին պետք է բարձրացվի»²⁵³։ Այնուհետև այն ժամին լրացավ ու կատարվեց Հորի ասածը, թե «նա որ հրաման է տալիս արեգակին և նա չի ծագում և թաքցնում է աշխարհատարած ճառագայթները և կնքում է յուրաքանչյուր փայլուն աստղ»²⁵⁴։

474. Վեցերորդ ժամից, ասում է ավետարանագիրը, երկիրը խավար պատեց միմյև

²⁴³ Մատթ., ԻԳ, 3:

²⁴⁴ Մատթ., ԻԳ, 36. Դուկ., ԺԳ, 32:

²⁴⁵ Գործք., Ա, 7:

²⁴⁶ Բ. Թեոֆ., Բ, 8. Յովն., Առ., Բ, 18:

²⁴⁷ Ա. Կորնթ., ԺԵ, 52:

²⁴⁸ Մատթ., ԻԳ, 29—30:

²⁴⁹ Հմմտ. Սաղմ., ԺԽԹ, 7. Ես., ԿԶ, 15:

²⁵⁰ Յովն., ԺԸ, 20:

²⁵¹ Յովն., ԺԶ, 44—45:

²⁵² Գործք., ԺԳ, 27—28:

²⁵³ Յովն., Գ, 14:

²⁵⁴ Յովն., Թ, 7:

«ոչինչ հառնելու եմ»²⁷⁴, և զինվորների մի դասակ վերցրին, որպեսզի անքուն աչքերով գիշերը պատրաստ հսկեն զգուշությամբ: Իսկ Տերը, ըստ իր ասածի երրորդ օրը հարություն առավ, որպեսզի, ինչպես Հոր կամքով եղած մահվամբ, այնպես էլ հարության փառքով, կատարվեն մարգարեի խոսքերը, թե «երկու օրից հետո երրորդ օրը հարություն ենք առնելու և կանգնելու նորա առջև ու հետևելու, ճանաչելու ենք Տիրոջը և նրան պատրաստ ենք գրուցնելու արշալույսի մահան»²⁷⁵: Սրանով լուծեց մահվան երկունքը «քանզի հնարավոր չէր, որ նա նրանից բռնվի»²⁷⁶: Նա մեղքերի տակ վաճառված չէր և թեպետ վիրավորվեց ու համարվեց գերեզմաններում մնչեցողներից, սակայն նա «առանց օգնականի և մեռածների մեջ ազատ էր»²⁷⁷ բաժնալու համար մեղքերը և բժշկելու արարածներին:

481. Քանզի լինելով միակ ինքնիշխան և մեղքերից ազատ, նա սպանեց «աշխարհակու գորեղ մահր և արտասուքը սրբեց բոլոր երեսներից»²⁷⁸: Դրա համար նա կատարեց ասվածը, թե «իմ անձը չես թողնի դժոխքում և քո սուրբը ապականություն չի տեսնելու: Դու ինձ ծանոթացրիր կյանքի քո ճանապարհին, ինձ լցրիր ուրախությամբ քո երեքից»²⁷⁹: Նա ասել էր նաև, թե «ես եմ քաջ հովիվը և իմ ոչխարների համար դժուր եմ իմ անձը»²⁸⁰: Այնուհետև քանավոր ոչխարների հոտի հովիվը եղավ երկրից և կատարեց մարգարեական խոսքը, թե «նա որ երկրից հանեց հոտերի հովվին»²⁸¹, որն առաջարկը թարգմանում է, թե «հավիտենական ուխտի մեծ արդամբ հանեց մեռելներից հոտերի հովվին» մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսին²⁸²:

482. Քանզի քաղում անգամ տեղեկացրել էր օրենքի վարդապետներին չարչարանքների և երրորդ օրում հարության մասին, ոչ պարծանքով և ոչ սպառնալիքով, այն [կամենում էր] քաղցրուսուց վարդապետությամբ հավատքից վրիպածներին ճշմարտության քերել: Նա առաջվանից հարության ժամ էր որոշել, որպեսզի նրանք, ովքեր չճանաչեցին նրան, երբ եկավ կույսից, թերևս այն ժամանակ, երբ գերեզմա-

նից գա, կձգտեն արքայություն ընկնելու: Քանզի կենդանարարը եկավ կենդանիների կյանքի հասար, իսկ նրանք կյանքի փոխարեն հուսահատությամբ մահվան նվիրվեցին:

483. Ապա մեռավ մեռելների համար և հարություն առավ, որպեսզի իր հարություն օրինակ լինի: Այդ պատճառով իր լուսավոր հարությունը կատարեց հենց գիշերը, որպեսզի պահականդիր և հսկիչներին հայտնի իր կատարած գործի ճշմարտությունը: Նրանք սարսափելի ահաբեկվեցին երկրաշարժի արհալիրից, պատառվող քարերից, քաջվող գերեզմաններից և ոռոնող ստեղծներից: Այսպիսով կատարվեց մարգարեի խոսքը, թե «լեռները պիտի շարժվեն նրանից և երկիրը ցնցվեց նրա առջև, իսկ ժայռերը ճեղքվեցին»²⁸³: Ապա և «պահապանները հուզված էին, մեռելների մահան»²⁸⁴:

484. Իսկ կենդանին եղավ և հրեշտակների վկայությամբ հայտնեց նրանց, որ եկավ էր և սպասարկում էին նրան, որպես և սել է մարգարեն, թե «քաղցր է Տերը նրանց համար, որ սպասում են նրան մեղության օրը և նա ճանաչում է իրենից երկյուղածներին»²⁸⁵: Քանզի նախ և առաջ նա հրավիրել էր լուսաբեր հարության ակնկալությանը, որով կատարվեց մարգարեի այն խոսքը, թե «սրա համար սպասեց ինձ, ասում է Տերը, մինչև իմ հարության օրը որպես վկայություն»²⁸⁶:

485. Այնուհետև պահապանները դիմեցին քաղաք և այսպես ազդարարեցին ու հայտնի դարձրեցին աստվածագործ հարությունը, մինչև որ գիշերը կանաչ գերեզմանից եկան ալիստելու աշակերտներին իրենց տեսած հրաշքները: Նույնպես և պահապանները ոգեսպառ և սրտաթիկ ընկան քաղաք, եղածը պատմելով քահանաներին ու աշակերտներին, մանավանդ հուզված ու գրգռված ամբոխին, շատերին երկվալով քաղաքում:

486. Այսպիսով կատարվեց մարգարեի խոստացածը. «քացելու եմ ձեր գերեզմանները, ասում է Տերը, և ձեզ հանելու եմ ձեր գերեզմաններից»²⁸⁷: Դարձյալ ասում է Եսային. «կհառնեն մեռյալները և կկանգնեն գերեզմանում եղածները, քանզի քե-

²⁷⁴ Մատթ., ԺԶ., 21, ԺԷ., 22, Ի., 19, ԻԷ., 63, Մարկ., Ը., 31, Թ., 30, Դով., Թ., 22, ԺԸ., 33:

²⁷⁵ Ով., 2, 3:

²⁷⁶ Գործք., Բ., 24:

²⁷⁷ Մատթ., 2Է., 6:

²⁷⁸ Հմմտ., Լու., ԻԵ., 8:

²⁷⁹ Մատթ., ԺԷ., 10:

²⁸⁰ Յով., Ժ., 11:

²⁸¹ Լու., ԿԳ., 11:

²⁸² Եբր., ԺԳ., 20:

²⁸³ Նաում., Ա., 56:

²⁸⁴ Մատթ., ԻԸ., 4:

²⁸⁵ Նաւ., Ա., 7:

²⁸⁶ Մով., Գ., 8:

²⁸⁷ Եզեկ., ԼԷ., 12:

նրան»²⁹⁸։ Նա սքանչելագործ է, քննողներից անհասանելի և ամեն անհնարը հնարավոր դարձնող։ Քանզի ինչպես չարչարանքից առաջ իր կենդանարար մարմինը և արյունը պարզվեց աշակերտներին հայտնելու համար, թե ինքնակամ չարչարվեց, նույնպես և հարությունից հետո իր ամֆի վրա ցույց է տալիս քեռների նշանը, հատուկ դարձնելու, թե վերքերը բավական չէին գերեզմանում պահելու վիրավորների բժշկին։

492. Նույնպես և ճաշակեց աշակերտների հետ նոր արքայության մեջ, որպեսզի ցույց տա, թե ինքը, որ անկարոտ և հաճելի արքայության մեջ գիտի ճաշակել, նույնպես և չարչարանքներից առաջ շրջում էր քաղցի և դարմանի կարոտ աշխարհում, ինքը անկարոտ, սակայն այլոց լիացնելով։ Բայց ինչպես այնտեղ ճաշակեց աշակերտներին հաստատելու համար, այնպես և այստեղ քաղցած մնաց աշխարհին համոզելու, թե արդարև իսկական Աստուծո որդին ծնվել էր հենց ժամանակին իբրև մարդու որդի, որպեսզի աշխարհն ապրեցնի։ Այս առթիվ մարգարեն կանխատես եղավ ասելով, թե «հավիտենական Աստվածը, Աստվածը որ հաստատեց երկրի ծայրերը, չի քաղցի և չի հոգնի և նրա իմաստությունը չի քննվի»²⁹⁹։ Երևաց նաև կղեուպանց³⁰⁰ Եմմաուսի ճանապարհին և նրանց առջև պարզեց մարգարեական ամանդները, որոնք նրա մասին են վկայում։

[Քրիստոսի երևալը իր աշակերտներին Տիբերական ծովի մոտ և նրա վերանալը երկինք՝ Հոր մոտ]

493. Դրանից հետո երևաց աշակերտներին Տիբերական ծովի մոտ, հրաշքներ կատարեց նրանց [հավատը] հաստատելու համար և նրանց հայտնեց, թե գերեզմանը նույնիսկ սակավիկ չափով չի կասեցրել աստվածային զորությունը։ Սակայն ինչպես իր ծննդյան ժամանակ և չարչարանքներից առաջ ու չարչարանքների ժամանակ, նույն զորությունն ուներ նաև հարությունից հետո։ Որի մասին վկայել է նաև երանելի Պողոսը, թե «Հիսուս Քրիստոս երեկ և այսօր նույնը և հավիտյանս հավիտենից»³⁰¹։

494. Ապա հիշեցնում է աշակերտներին և վկա է բերում նախապես ասվածը, թե «այս խոսքերն են, որ խոսեցի ձեզ, մինչ-

դեռ ձեզ մոտ էի, թե պետք է կատարվեն Մովսեսի օրենքում, մարգարեների մոտ և սաղմոսներում բոլոր գրվածները իմ մասին»³⁰²։ Հիսուս շունչ փչեց նրանց վրա և ասաց՝ «առեք սուրբ հոգին»³⁰³։ Այն ժամանակ նա քացեց նրանց մտքերը՝ ճանաչելու Գրքերը և ասաց նրանց, թե այսպես պետք է չարչարվեր Քրիստոս և երրորդ օրում մեռելներից հարություն առներ»³⁰⁴։

495. Երբ հրեա ազգին վերաբերյալ Աստուծո ուխտադրությունը կատարվեց, որին նա նախապես անքաստանել էր ասելով «Եթե ես չգայի և չխոսեի նրանց հետ, նրանք հանցանք չէին ունենա, քայց արդ չկա արդարացում նրանց մեղքերին, բանզի տեսան իմ գործերը, որ ուրիշ ոչ ոք չի գործել և ատեցին ինձ ու իմ Հորը»³⁰⁵։ Այնուհետև իր լուսավոր վարդապետությունն ուղղեց հեթանոսներին և կատարման մասին առաջ բերելով Եսայիի առաջապատում պատգամները, թե «քեզ ազգին տվեցի որպես ուխտ և լուս հեթանոսներին, փրկություն բերելու մինչև երկրի ծայրերը»³⁰⁶։

496. Նա հանեց աշակերտներին Ջիթենից լեռը և հաստատեց միասնական ճշմարտությանը ասելով, թե «զնացեք այսուհետև աշակերտներ դարձրեք բոլոր հեթանոսներին և մկրտեցեք նրանց հանուն Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու»³⁰⁷։ Եվ քարձրացնելով ձեռքը, օրհնեց նրանց և օրհնելով վերացավ երկինք»³⁰⁸, ասում է ապետարանագիրը, որպեսզի կատարվի սաղմոսարանի երգը, թե «Աստված համբարձավ օրհնությանը»³⁰⁹։ Նրանց հրաման տվեց, թե «նստեցեք Երուսաղեմում և ես իմ Հոր ավտիսը ձեզ կատարեմ»³¹⁰, որով և կատարվեցին Ամովսի խոսքերը, թե «Նա իր համբառնալը երկնքում է կատարում և իր ավտիսը երկրի վրա հաստատում»³¹¹։

[Քրիստոսի համբարձումը երկինք և Սուրբ Հոգու գալուստը առաքելոց դասի մեջ]

497. Այսուհետև ակնարկ գցենք այս ասվածների լրանալու վրա, ճառարանություն կատարենք խոստացված քրիստոսա-

³⁰² Դով., ԻԳ, 44:

³⁰³ Յովն., Ի, 22:

³⁰⁴ Դով., ԻԳ, 45-46:

³⁰⁵ Յովն., ԺԵ, 22-24:

³⁰⁶ Ես., ԽԲ, 6, ԽԹ, 6:

³⁰⁷ Մատթ., ԻԸ, 19:

³⁰⁸ Դով., ԻԳ, 50:

³⁰⁹ Սաղմ., ԽԶ, 6:

³¹⁰ Դով., ԻԳ, 49:

³¹¹ Ամովս., Թ, 6:

²⁹⁸ Հովմ., 2, 9:

²⁹⁹ Ես., Խ, 28:

³⁰⁰ Կղեուպան և քնկերները:

³⁰¹ Եբր., ԺԳ, 8:

պատում ավետիսների մասին, որոնք վերաբերում են մխիթարություններ Սուրբ Հոգուն: Մանավանդ որ աղոթքեր ունենք դուրըմբոնելի քաջալերիչ Ղուկասին, որը ճանաչված է որպես իրագետ և միջամուխ Բրիստոսի կատարած գործերին, և որի մասին բարձրապատում հնչեցնում է իր տիեզերախոս ավետարանի սկզբում ասելով, թե «ես էլ որ սկզբից այն ամեն ինչին ճշգրտությամբ տեղեկացել էի, կամեցա կարգով գրել քեզ, ով քաջո Թեոփիլոս, որպեսզի սովորած խոսքերիդ ճշմարտությունն իմանաս»³¹²:

498. Եվ քանի որ իր ավետարանի վերջում համառոտ խոսքերով նկարագրեց Բրիստոսի երկնաշու ճանապարհը, ապա իր երկրորդ մատյանում՝ առաքյալների մասին [կրկին] դեպքերի որպիսությունն է կարգում և անմիջապես նախկինում զորված ավետարանը հիշատակելով, սկսում է առաքյալների գործոց Գիրքը, հիշելով նույն Թեոփիլոսին: «Նախկին պատմությունը, որ գրել էի ամեն ինչի մասին, ով Թիոփիլոս, որն սկսեց Հիսուս անել և ուսուցանել»³¹³: Դրա համար և կարճապատում շարելով, անապարտ է վերանալը (համբարձումը) պատմել և առավել ևս լուսավորագույն պատմելով վերանալու հանգամանքները, Բրիստոսի հրամանները աշակերտներին, նրա ամպաշու ելքը և իջնող հրեշտակների վկայությունը Բրիստոսի վերանալու մասին և նրա մյուս անգամ կրկին գալստյան օրինակը:

499. Սրանից հետո նա նկարագրում է Սուրբ Հոգու պայծառագույն և առավել սքանչելագույն վայրէջքը երկնքից, թե «Պենտեկոստի օրերի ավարտին ամենքը հավաքված էին միասին և հանկարծակի հնչումն եղավ երկնքից սաստիկ հողմի նման և լցրեց ամբողջ տունը, ուր նստել էին և նրանց երևացին բաժանված լեզուներ կարծես թե կրակից և նստեցին յուրաքանչյուրի վրա: Ամենքը սուրբ Հոգով լցվեցին և սկսեցին այլ լեզուներ խոսել, ինչպես հոգին նրանց խոսել էր տալիս»³¹⁴:

500. Տեսնում են սուրբ Հոգու բարձրաճաճ հոշակավոր և անհասկանալի մոտքը: «Նա պատահեց, որ, ասում է, հանկարծակի հնչումն եկավ երկնքից սաստիկ հողմի նման»³¹⁵: Եվ հայտնի է, որ երկնավորներն ու երկրավորները իմացան Սուրբ Հոգու վայրէջքը, մանավանդ որ նա եկավ երկնավոր զորքով հանդերձ: Մարգարեն, որ առաջընծա էր այս բանը [ասել] սաղ-

մոսարանի երգերում, ինչպես նվագվում է (երգվում է) քառասունհինգերորդ սաղմոսում, թե «մեր Աստվածը հայտնապես կգա և նրա առջևից հուր է գնալու, շուրջը սաստիկ մրրիկ է լինելու, երկինքը կանչելու է ի վերուստ և երկիրը՝ դատելու իր ժողովրդին և իր մոտ հավաքելու իր սըրբերին»³¹⁶:

501. Քանզի Սուրբ Հոգին հառաջագույն վկայություն տվեց Իսրայելի տանը և ուխտ դրեց Բրիստոսի գալստյան համար երկրնքով ու երկրով, երբեմն ասելով՝ «ուշ դիր, երկինք, որ խոսեմ, և թող երկիրը լսի իմ բերնի պատգամները»³¹⁷, և երբեմն, թե «Երկինքը լսելու է և երկիրը ունկնդրելու, քանզի Տերը խոսեց»³¹⁸:

502. Այնուհետև նա գալու է դատաստանի կանչելով երկինքն ու երկիրը, դատելու ժողովուրդներին: Այս մասին ամենափորկիչը հայտարարեց, թե «Գալով հանդիմանելու է աշխարհը իր մեղքերի համար, քանզի չհավատացին ինձ»³¹⁹: Իսրայելի տունը լավատեղյակ և քաջածանոթ էր հոգուն շնորհիվ մարգարեների գնդի, որոնք հայտնվել էին և հայտնի էին իրենց հրաշքներով: Նրանք աշխարհում կարոտ չէին և հեթանոս ազգերին ցույց տրվեց աստվածային հոգու զորությունը: Նրանք հայտարարեցին և ծանոթացրին թագավորներին փարավոնի ասածը Հովսեփին, թե «Մենք չենք գտնում քո մամը, որն ունի Աստուծո հոգին»³²⁰: Նույնպես և Բաղդասարը ասել է: Դանիելին, թե «Գիտե՞մ, որ Աստուծո սուրբ հոգին քո մեջ է»³²¹:

[Մարգարեների կանխասացությունները Սուրբ Հոգու գալստյան մասին և սուրբ վերնատանը շնորհաձիր լեզուների հրաշակերտ երևման խորհրդածությունը]

503. Իսրայելի որդիները առավել ևս հայտնի էին որպես մարգարեներով հղիացած և լիացած՝ մեծն Մովսեսը յոթանասուններկու ծերերով հանդերձ անապատում, իսկ պարզևական երկրում խումբ-խումբ մարգարեները, որոնք ելան թագավորների օրոք և դա կարգված է Թագավորագիր մատուցներում (Գիրք թագավորաց): Նրանք բոլորը պատմելով հայտնի դարձրին Հոգու մերձավորությունը: Եսային ասում է՝

³¹⁵ Գործք., Բ, 2:

³¹⁶ Սաղմ., ԽԹ, 3—5:

³¹⁷ Բ Օր., ԼԲ, 1:

³¹⁸ Ես., Ա, 1:

³¹⁹ Յովհ., ԺԶ, 8:

³²⁰ Ծննդ., ԽԱ, 38:

³²¹ Դան., Դ, 8:

³¹² Ղուկ., Ա, 3—4:

³¹³ Գործք., Ա, 1:

³¹⁴ Գործք., Բ, 1—4:

«Տիրոջ հոգին իմ վրա է»²²²: Եվ Միքիե, թե «Ես լցվելու եմ հոգով Տիրոջ զորության»²²³: Իսկ Եզեկիելը միանգամայն հատուկ դարձրեց հոգու ազդու զորությունը, ըստ կառանջան տեսիլքի պատմության: Կաս թե ինքն իսկ երբ պատմում էր սրան՝ չեմակերպ հարության տեսիլքը, թե «Տիրոջ ձեռքը իմ վրա եղավ, Սուրբ Հոգին ինձ ստո է և տարավ մի դաշտ, որը լի էր բաժանված գործերի ոսկորներով և ասաց ինձ՝ մարդու Որդի կարող եմ այդ ոսկորները կենդանանալ, և ասացի՝ Տեր, Տեր, դու գիտես այդ»²²⁴:

504. Տեսնում ես մարգարեն ինչպես ճշմարտագույնը տեղեկանալով, բացահայտում է Սուրբ Հոգու աստվածային պատկերը: Նկատի ունի աստվածահրաման գործերի զորությունը, հնացած, թանձրախոտ ոսկորների նկատմամբ, թե ինչպես ամեն մի հողակապ ելնելով, պատրաստվելով, և կենդանանալով կանգնեց: Քանզի ոչ միայն խոսքերով ու հրամաններով, այլ աստվելու կատարված խոսքերով կարող ես բնական ճշմարտության բարձրությունը:

505. Այն նույն հզոր և ամենակարող Սուրբ Հոգին Աստուծո խոսքերի քննիչը, որ առաջադիր օրենքներով մարգարեական ձայների միջոցով ավետարանել էր Աստուծո որդու գառուստը՝ առաքիլեց աստվածային փառքի կողմից տասներկու ընտրյալների ժողովին «Իր մոտ հավաքելու իր սրբերին»²²⁵ և ճշմարտագույն հաստատելու եռած գործերը, որոնք Քրիստոսի միջոցով կատարվեցին:

506. «Եվ նրանց երևացին բաժանյալ լեզուներ կրակի նման»²²⁶, որպեսզի աչքին տեսանելի ձևով փայլեցնի շնորհների բարձրությունը: Իսկ նրանք Սուրբ Հոգով լցված էին և իրենց մերձավորները նրանց այսպանում էին, թե «Հարքած են»²²⁷, և նրանք իրոք հարքած էին մարգարեական բաժակով: Նրանք հարքած էին, որախացած և միանգամայն ամբողջ տիեզերքին բերել էին բարձրությանը որախությունները: Նրանց փոխարեն մարգարեն պատմում է, թե «Որախ եմ լինելու և ցնծալու եմ ի

բեզ»²²⁸, և դարձյալ թե հարքելու եմ քո փառքի երեսին երևալուն»²²⁹, և թե «Քո բաժակը, որպես անասալ գինի, հարքեցրել է ինձ»²³⁰, և թե «Քո ողորմությունը Տեր, ինձ առաջ է մղելու»²³¹, և հայտնադես Սուրբ Հոգու շնորհները ծավալվեցին և հոսեցին:

507. Եվ [Հոգին] իբրև հուր երևաց, որպեսզի խոտանը այրի և ընտիրը լցվի հոգու որախության բաժակների մեջ, անասալ գանձի պարզակներով, որոնք չեն անցնում և նրանք լցված լինելով հոգու անասալու հոսանքով, միանգամայն պայծառ վառվեց հրդեհի Հոգու զորությամբ: Բարին խնդրողներին բարության որախություն է պատրաստված և նրանք լինելով ամբողջ տիեզերքի մատույակներ, արքեցրին ծաղկներին, իսկ անհնազանդներին արքեցրին կործանումով:

508. Քանզի մատույակության սկզբում ժիր մարգարեն երիտասարդ Երեմիան, առաջ ընթանալով բազում լեզուների խմեցրեց մեղքերի հատուցման բաժակը և անխուսափելի մահվան դատությունը: Իսկ սրանք (մարգարեները) միանգամայն խմեցին որախության Հոգու հուրը և եղան մատույակներ տիեզերքի մեջ: Առաջ ընթացան և արքայության հարսանիքին արժանի բազմականներին անուշ խմիչք մատուցեցին որախ բաղցրության բաժակներով: Իսկ թուլացածներին ու ծուլացածներին, անմխտներին ու շիպացածներին խստեցին և արքեցրին դառն լեղիի բաժակների մրուրով, որպեսզի քմակելու ժամանակ նրանց շրթունքներն ու անձերը այրվեն:

509. Այս բաժակը խմեց Անանիան և նրա կինը՝ Մափիթան և նրանք չկարողացան դիմանալ նրա անուշ գինու զորության ուժին: Նրանք ծարավեցին, խմեցին, գմայլեցին և պապակեցին մաղձից, որ թաքնված էր նրանց փորում: Չորացան իրենց երկմտության մեղքերով և կիզվեցին հրաբաժակ գինու սատիկ զորեղ համից: Այդ բաժակը խմեց նաև մի կին՝ Տաթիթան: Գինու բաժակը, որ հարքեցրեց և ննջեցրեց նրան, դարձյալ արդարության առողջությամբ բարձրացրեց նրան և հույսով հարություն տվեց: Այդ բաժակից խմեց նաև Կոռնելիոսը, որն արժանի էր եղել կոշտ չիճ և շատերին տվեց, որոնք իր ֆեռ էին: Ծնվածների մատույակությունը նրանից եկող որախությունների սկիզբը դրեց իր ձեռքում բաժակով:

²²² Ես., 40, 1:

²²³ Միք., 9, 8:

²²⁴ Եզեկ., 1է, 1—3:

²²⁵ Սաղմ., 10թ, 5:

²²⁶ Գործք., Բ, 3:

²²⁷ Գործք., Գ, 15:

²²⁸ Սաղմ., 1թ, 3:

²²⁹ Սաղմ., ԺԶ, 15:

²³⁰ Սաղմ., ԻԲ, 5:

²³¹ Սաղմ., ԻԲ, 6:

ՀԱՅԿ ՄԵԼԻՔՈՆՅԱՆ

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ասորական աղբյուրները կարևոր նշանակություն ունեն քրիստոնեական վարդապետության տարածման և առաջին համայնքների ու եկեղեցիների կազմավորման պատմությունն ուսումնասիրողների համար:

Մեզ մոտ այդ աղբյուրների վրա հանգամանորեն կանգ է առել Երվանդ Տեր-Մինասյանը իր «Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ» աշխատության մեջ¹: Այդ գրքում գիտնականի նպատակն է եղել հետազոտել ավելի ուշ շրջանի հայ և ասորական եկեղեցական կապերն ու նրանց միջև առաջացած հարցերը:

Այս էջերում մեր խնդիրը կլինի ծանոթանալ ասորական այն աղբյուրներին, որոնք տեղեկություններ են հաղորդում մինչև այդ Հայաստանում և ընդհանրապես արևելյան երկրներում առաքյալների քարոզչությունների ու նրանց գործունեության շնորհիվ կազմավորված քրիստոնեական առաջին համայնքների պատմության մասին: Հայտնի է, որ քրիստոնեական այդ համայնքներում սկզբնական շրջանում հավաքվել էին տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, և բնականաբար այդ կազմակերպությունները ազգային դեմք չուներին, և նրանց միավորողը այն առաջադեմ գաղափարախոսությունն էր, որը կոչ էր անում հասարակության ներսում ճնշված-

ների, արհամարհվածների, լքվածներին ու դժգոհներին:

Սակայն պատկերը փոխվում է ավելի ուշ, երբ այդ համայնքները ազգային դիմագիծ են ստանում: Այդ շրջանի պատմության համար Նոր Կտակարանից բացի քրիստոնեական գրականության մեջ պահպանվել են հիմնականում ավանդություններ, որոնք իրենց մեջ խտացնում են պատմական փաստեր ու ճշմարտություններ: Ծիշտ է, դրանք գրի են առնվել ավելի ուշ, մեծ մասամբ առաքյալների, նրանց հաջորդ եպիսկոպոսների Վարքերի կամ նրանց անվան շուրջ հյուսված գրույցների, ավանդությունների հիման վրա, բայց այդ հանգամանքը ամենևին էլ չի արժեքազրկել այդ հուշարձանների ունեցած նշանակությունը, և ալսօր էլ դրանք մեզ հետաքրքրող հարցերի լուսաբանման համար իրենց կարևորությունը չեն կորցրել:

Մինչև այդ ավանդություններին անդրադառնալը արժե տեղեկանալ մ. թ. Ա դարի հրեա պատմիչներից Հովսեպոս Փլավիոսի «Հրեական հնություններ» աշխատությանը², որի մեջ հետաքրքրական փաստեր կան առաջին հրեա քարոզիչների մասին: Այս պատմիչի վկայությամբ մեր թվականության առաջին դարի կեսերին հրեա քարոզիչներ Անանիան ու գալիլիացի Եղիազարը Խա-

¹ Էջմիածին, 1908:

² Josephus, The Jewish antiquities, London, vol. IX, book XX, chpt. II, 1965, pp. 483—485.

թակա-Սպասինիումում⁵ ու Ադիաբենում հրեական կրոնն էին քարոզում: Հովսեփոսը գրում է, որ Ադիաբենի Մոնոթագոս թագավորն իր որդի Իզատեսին, երբայրների նախանձից հեռու պահելու նպատակով, ուղարկում է Խարակա-Սպասինի թագավոր Աբեններիցի մոտ: Այստեղ էլ Իզատեսը ծանոթանում է Անանիայի հետ և ընդունում նոր կրոնը:

Հայրենիք վերադարձին Իզատեսը իր հետ է տանում Անանիային: Այնտեղ պարզվում է, որ մի ուրիշ քարոզիչ՝ գալիլիացի Եղիազարը, կարողացել է մորթի Հեղինե թագուհուն ևս հավատափոխ անել: Եվ երբ Իզատեսի թվատության հարցն է առաջանում, Անանիան գտնում է, որ նման ծիսակատարությունը անհրաժեշտ չէ նոր կրոնի հետևորդ դառնալու համար, մինչդեռ Եղիազարը պնդում է ու անհողողող մնում իր կարծիքի մեջ և ստիպում Իզատեսին թվատվել⁶: Այս վեճն անգամ ցույց է տալիս, որ խոսքը այստեղ ոչ թե մովսիսականության մասին է, այլ մի նոր վարդապետության, որի հետևորդներից ոմանք արդեն գտնում էին, որ թվատությունը անհրաժեշտություն չէ նոր կրոնի անդամ դառնալու համար⁷: Նոր Կտակարանից էլ մեզ հասնի է նման վեճի առկայությունը մի կողմից Պետրոս առաքյալի և մյուս կողմից Պողոս ու Բարնաբաս առաքյալների միջև: Մենք համոզված ենք, որ Հովսեփոսի այս վկայությունը բրիտանությունն է վերաբերում, նկատի ունենալով այն փաստը, որ սկզբնական շրջանում Հրեաստանից դուրս նոր այս վարդապետությունը ճանաչված ափսի լինելը «Հրեական կրոն» անունով: Բացի այդ, բոլորին հայտնի է, որ մովսիսականությունը հրեական նեղ ազգային կրոն էր և իր սկզբունքներով ձգտում էր միան հրեական ժողովրդի փրկության, և հասկանալի է, որ նման սկզբունքներով գինված մի կրոն չքարոզվեր ոչ հրեաների շրջանակներում:

⁵ Եփրատի ու Տիգրիսի միախառնման շրջանում բաղադր է, որն այժմ հայտնի է Կարեմ անունով: Ժամանակին կոչվել է նաև Ալեքսանդրիա: Խարակա անունով շատ քաղաքներ են եղել և՛ Փոքր Հայքում, և՛ Բյուզանդիայում, և՛ Նիկոմիդիայում: St'eu Bouillet M., Dictionnaire Universel, Paris, 1854, p. 352.

⁶ Կայն տեղում, էջ 483:

⁷ Կայն տեղում:

⁸ J. Klausner, From Jesus to Paul, 1943, pp. 39—40.

⁹ Առ Կորնթացիս Առաջին թուղթ, գլ. Է, 18—19: Գործք Առաքելոց, գլ. ԺԵ:

Ինչո՞ւ ենք մենք կանգ առնում այս փաստերի վրա. պատճառն այն է, որ Ադիաբենում, դեռ վաղ դարերից, ինչպես հույն պատմիչ Ստրաբոնն է վկայում, միդիացիներից, քաթլիացիներից բացի ապրում էին նաև թագմաթիվ հայեր⁸: Այս երկրի թաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքում հայերը մեծ ազդեցություն են ունեցել: Այդ կապերը իրենց վառ արտահայտությունն են գտել հատկապես մ. թ. Ա դարում, երբ հալոց թագավոր Տրդատ Ա-ի (51—81) բանակի կողքին հայերի հետ միասին Հռոմի դեմ կռվում էին նաև ադիաբենցի զինվորները⁹: Ահա նման սերտ փոխհարաբերությունների պայմաններում բրիտանությունն ընդունած ադիաբենցիները հնարավոր չէր, որ այս կամ այն կերպ չազդեին և Հայաստանում չստեղծեին իրենց ազդեցության ոլորտները: Կարծում ենք, որ այս ժամանակվանից էլ արդեն Հայաստանում գոյություն ունեցած կլինեն բրիտանական համայնքներ, որոնք և հող նախապատրաստեցին հետագա քարոզությունների համար:

Ուշագրավ են այս տեսակետից մեր պատմահայր Մովսես Խորենացու այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են հրեա Ծամբատ Բագարատին: Ծամբատը, ըստ այդ վկայությունների, նախապես, մինչ հռոմայեցիների դեմ մղվելիք պատերազմը, մտերմացել էր հալոց թագավորի (Վաղարշակ-Տրդատ Ա) հետ, և այդ մտերմությունն ա՛լև ստեղծանքի սերտ կապերի էր վերածվել Հառաստանի ազատագրման համար Հռոմի դեմ մղված պատերազմների ժամանակ, որ հալոց թագավորը զահին թագմաթից հետո, նրան՝ Ծամբատ Բագարատին, որդոց որդի Արշակունիներին թագադրելու իշխանություն տվեց և, նրանց ղեկն էլ Բագարատունի անվանելով, մեր երկրի մեծ նախարարություններից մեկը դարձրեց, և մեր երկրի արևմտյան կողմում, որտեղ հալերեն լեզուն վերջանում է, նրան նշանակեց կուսակալ, բուրերի և հազարների իշխան¹⁰:

Ասա ամբողջը խոսում է այն մասին, որ Ծամբատ Բագարատը հալոց արքունիքի ու նախարարության կարևորագույն դեմքերից մեկն էր դառնում: Արդյո՞ք հալոց թագավորը նման ամենապատասխանատու

⁸ Страбон, География, Москва, 1964, Книга XI, XIV, 15, стр. 501, Կառ XVI, I, 19, стр. 691.

⁹ Gio's Roman history, eng. trans. E. Cary, London, 1968, vol. VIII, book LX, p. 121.

¹⁰ Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, աշխատք. Մ. Արեղեան և Ս. Յարության, Տրիֆիս, 1913, գիրք Բ, գլ. Գ—Դ, էջ 104—105:

սլաշտոններից մեկը կվստահեր հրեական ծագումով ինչ-որ օտարականի: Նա մեր համոզմունքով Ադիաբենում բնակվող, բայց ծագումով հայ կամ պարթև հայտնի գորավարներից էր, որը Ադիաբենի արքունիքում ընդունված «հրեական կրոնի» հետևորդ լինելու պատճառով էլ «հրեա» էր անվանվել¹¹: Ծամբատ Բագարատի վերաբերյալ մեր պատմահոր վերոհիշյալ հաղորդումները այս տեսանկյունից դիտելիս, դրանք մեզ համար հասկանալի կդառնան: Եվ եթե դա այդպես է, ապա հասկանալի կլինի նաև այն, թե ինչո՞ւ Քրիստոսի առաքյալներից կամ աշակերտներից ոմանք քարոզելու համար եկան նաև Հայաստան, որովհետև մեր երկրում Ծամբատ Բագարատի և նրա հետևորդների միջոցով քրիստոնեությունը տարածելու համար ստեղծվել էր ոչ միայն կորիզը, այլև, ինչպես ասել ենք, հող էր նախապատրաստվել: Նոր վարդապետությունները ոչ մի երկրում, ոչ մի ժողովրդի մեջ պատահաբար չեն ընդունվում, եթե դրանց համար համապատասխան պայմաններ չեն ստեղծվել: Բնականաբար քրիստոնեությունն էլ այդպես պետք է լիներ:

Ինչպես հայկական աղբյուրներն ու ավանդություններն են վկայում, Քրիստոսի աշակերտներից առաջինը Հայաստան է գալիս Թադեոս առաքյալը: Հայկական այս հաղորդումների հետ կապված և այդ հաղորդումները լրացնող բազում տեղեկություններ են պահպանված ասորական աղբյուրներում, որոնք չնայած երբեմն տարբերվում են, բայց հիմնականում համընկնում կամ լուսաբանում են հայկականի ուրիշ մուծ մնացած կողմերը:

Ասորական աղբյուրներից առաջինը «Ադիայի վարդապետություն» երկն է¹², որի Ե դարի հալերեն հին թարգմանությունը մեզ է հասել «Թուղթ Աբգարոս» անունով, և որը որպես աղբյուր ծառայել է նաև Մովսես Խորենացուն¹³: Իսկ մինչ այդ, դեռ Դ դարում Եվսեբիոս Կեսարացին իր եկեղեցական պատմության ԺԳ գլուխը շարադրելիս օգտվել է այս գրքի հնագույն մի խմբա-

գրությունից: Թե ե՞րբ էր առաջին անգամ գրի առնվել ասորական և ընդհանրապես քրիստոնեական գրականության վաղագույն հուշարձաններից «Ադիայի վարդապետությունը», այդ մասին մասնագետները տարբեր կարծիքի են¹⁴: Մենք մեր աշխատության մեջ մանրամասն կանգ ենք առել այդ հարցի վրա և եկել այն եզրակացության, որ այն առաջին անգամ խմբագրվել է Գ դարի սկզբներին, որովհետև վերջին անձնավորությունը, որի մասին խոսվում է այդ գրքում, Փյոտ կամ Պալուտ եպիսկոպոսն է, որը պատմական անձնավորություն է, և հայտնի է, որ Գ դարի սկզբներին բազմել է Եդեսիայի եպիսկոպոսական Աթոռին¹⁵:

Մեծ բարեբախտություն է, որ Ադիայի վարդապետության ասորերեն բնագրերը պահպանվել են Ե և Զ դարերի ձեռագրերում և արդեն հրատարակվել են¹⁶: Այդ գրքում պատմված է, թե ինչպես Քրիստոսի համբարձումից հետո Ադիա կամ Թադեոս առաքյալը գալիս է Եդեսիա քաղաք, անընդմեջ հիվանդությանը տառապող տեղի թագավոր Աբգարին բուժելու և քրիստոնեությունը քարոզելու նպատակով: Գալիս բուժում, քաղաքում եկեղեցի է հիմնում և իրեն հաջորդ իր աշակերտ Ադիային եպիսկոպոս ձեռնադրում և ապա մահանում ու թաղվում նույն քաղաքում¹⁷: Ահա այն ամենը, ինչ որ գրված է այնտեղ: Այս տեղեկություններ է տալիս Թադեոս առաքյալի հաջորդ Ագգայի մասին: Գրված է, որ

¹⁴ Տիքսերոնը կարծում է, որ այն խմբագրվել է Դ դարում: Գուտշմիդը՝ Գ դարի երկրորդ կեսից հետո: Լիպսիուսը ևս գտնում է, որ այն Գ դարի վերջերից է: Դյուվալը որոշակի ժամանակ չի սահմանում և ենթադրում է, որ այն խմբագրման երկու ժամանակաշրջան է ունեցել: Այս մասին տե՛ս Լ. Մեյքոնյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից III—V դարեր, Երևան, էջ 161—162:

¹⁵ Փյոտը կամ Պալուտը եպիսկոպոս է ձեռնադրվել Անտիոքի մետրոպոլիտ Սերապիոնից և Եդեսիայի եպիսկոպոսական Աթոռին է բազմել մ. թ. 190—220 թթ.: Այդ մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 162:

¹⁶ «Ադիայի վարդապետության» Ե դարի ձեռագիրը հայտնաբերվել է Եգիպտոսի Նիտրիա ամապատից և այժմ գտնվում է Բրիտանական թանգարանում, № 14, 654, fol. 33. ձեռագիրը պակասավոր է և հրատարակվել է. W. Cureton, Ancient Syriac Documents, 1967, իսկ երկրորդ ձեռագիրը Զ դարից է, ամբողջական վիճակում, այժմ՝ այն գտնվում է Լեհինգրադում, և այն հրատարակել է G. Phillips, The Doctrine of Addai, the Apostle, Cambridge, 1868.

¹⁷ W. Cureton, Ancient, p. 20.

¹¹ «Քրիստոնեություն» կամ «քրիստոնյա» անվանումը, ինչպես հայտնի է, շատ ավելի ուշ է երևում եկել: Անկասկած վարագույն այդ շրջանում նոր այդ վարդապետությունը օտարների շրջապատում ծանոթ պիտի լիներ «Հրեական կրոն» անունով, մանավանդ որ բոլոր քարոզիչներն էլ սկզբում միայն հրեաներ էին:

¹² W. Cureton, Ancient Syriac Documents, Amsterdam, 1967.

¹³ Տե՛ս Լ. Մեյքոնյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից III—V դարեր, Երևան, 1970, էջ 61:

նա նրանցից (Աղոյա առաքյալից) քահանայական ձեռնադրության իրավունք ստացած լինելով, ինքը ևս քահանաներ ու առաջնորդներ ձեռնադրեց ամբողջ Միջագետք երկրի համար¹⁸։ Որեմն ըստ Աղոյայի վարդապետության այս խմբագրության, Աղոյա կամ Թադեոս առաքյալը միայն քարոզել ու նահատակել է Եդեսիայում, իսկ նրա աշակերտ Ազգան էլ՝ ամբողջ Միջագետքում։ Այժմ նույն այս գրքի հայկական հին թարգմանության մեջ համարյա ամեն ինչ նույնությամբ թարգմանված է, միայն վերջում ասորերենի բնագրից շեղվում է և պատմում. «Եւ յետ այսր ամենայնի կամեցաւ Աղոյէ առաքեալ գնալ ի կողմանս արեւելից և յերկիրն Ասորեստանի քարոզել և ուսուցանել և անդ զնոր վարդապետութիւնն Քրիստոսի և շինել եկեղեցիս յամենայն գաւառս և ի գեօղս ի կողմանս արեւելից»¹⁹։ Եվ իսկապէս Ազգային²⁰ իրեն հաջորդ նշանակելուց հետո Արգար թագավորն ու ամբողջ քաղաքը «բազում պատուով և մեծաբանօք և տրտմութեամբ լողարկէին զնա։ Եւ նա էլ զնաց ընդ արեւելս քարոզել զաւետարանն Քրիստոսի»²¹։

Այժմ արդոյք հայ թարգմանիչը կեղծիք է կատարել և բնագիրը աղավաղել, մանավանդ որ Մովսէս Խորենացին իր «Պատմութիւն հայոց»-ում էլ մանրամասն գրել է Թադեոս առաքյալի Հայաստանում քարոզելու մասին²²։ Մենք հավատացած ենք, որ Ե դարում ոչ մի եկեղեցական գործիչ իրեն թույլ չէր տա նման մի կեղծիք կատարել։ Այստեղ պարզապէս մեր հայ հին թարգմանչի ձեռքի տակ եղել է մի այլ խմբագրության օրինակը, որտեղ գրված է եղել Թադեոս առաքյալի Եդեսիայից հետո արեւելքն այլ երկրներում, հատկապէս Հայաստանում քարոզելու ու այնտեղ էլ նահատակելու մասին։ Մեր այս ենթադրությունը հաստատվում է մեզ հասած «Աղոյայի վարդապետության» մի պատահիկից, որը գտնվում է Ը դարի ասորական մի ձեռագրում։ Երբ ծանոթանում ենք այդ բնագրին, տեսնում ենք, որ այնտեղ ևս այնպես է նկարագրված, որ Թադեոս առաքյալը ոչ թե մահանում է և թաղվում

Եդեսիայում, այլ Եդեսիայից հետո իր մահապարհը շարունակում է և գալիս Հայաստան։ Նման մի խմբագրությունից էլ օգտվել է ԺԳ դարի ասորի հեղինակներից մեկը։

Այժմ ծանոթանանք Աղոյայի վարդապետության այլ խմբագրության այդ հատվածին. «Աղոյան Արգար թագավորի ժամանակ քարոզեց Եդեսիայում ու Միջագետքում։ Եվ երբ նա հեց Մովսէսը (Մովսէսը)՝ Եր²³, Արգարի որդի Սելերսը (մարդ)՝ ողարկեց և նրան և նրա երիտասարդ աշակերտին²⁴ Ազել Խասնայում²⁵ ապանել տվեց»²⁶։ Ինչպես տեսնում ենք, ըստ այս բնագրի Աղոյա կամ Թադեոս առաքյալը Եդեսիայից հետո գնում ու Հայաստանում քարոզելուց հետո այնտեղ էլ նահատակվում է։ Այժմ ծանոթանանք ԺԳ դարի ասորի հեղինակներից մեկի՝ Սողոմոնի «Գիրք Մեղուաց» աշխատության²⁷։

²³ «Լատ. Sophenae որսարտական արձանագրություններում՝ Մուպանի, Չորրորդ Հայքի 5-րդ գավառն է՝ 2460 բառակուսի կիլոմետր տարածությամբ։ Այս գավառը Մովսիս թագավորության կենտրոնական երկրամասն էր, որտեղ գտնվում էր Մովսիսի կենտրոնական սրբավայրը՝ Հեռապաղիսը (այժմ Չմշկամազ)։ Այս գավառը կոչվում էր **Ճահունի**՝ տիրող թագավորական հարստության անունով։ Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 57։

²⁴ Նկատի ունի հավանաբար Ազգային։

²⁵ «Խասնա» ասորերենում նշանակում է «ամբողջ», որեմն խոսքը այստեղ Ազել կամ Անգղ ամբողջի մասին է. ամա ինչ է գրում այդ մասին Ս. Երեմիանը. «Անգղե-տուն գավառի կենտրոնը՝ Ռիշվում է դեռևս ինքական արձանագրություններում՝ Ingilawa ձևով։ Մ.թ.ա. 160 թ., երբ Անգղե-տունը միացվեց Մովսիսին և կոչվեց Մովսիս Մեծ, Անգղը վերանվանվեց Արկաթիակերտ (Արշաթ-Նաթա)։ սխալ ընթերցումն է՝ *Karzan-Natha* և դարձավ Մովսիս թագավորության մայրաքաղաք։ Հեռապաղում կորցնում է իր վաղեմի նշանակությունը և հիշվում իբրև ալան Անգղ, Ingila անունով, այժմ Էզիլ գյուղը։ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35։

²⁶ W. Cureton, Ancient Syriac Documents, p. 109. Աղոյայի վարդապետության այլ խմբագրության այս հատվածը վերցված է Բրիտանական թանգարանի ասորերեն ձեռագրերից (cod. Add. 14, 601, fol. 164). հրատարակիչը ցույց է տալիս, որ այն Ը դարից է. տե՛ս նույն տեղում։

²⁷ Սողոմոնի մասին գիտենք, որ նա 1222 թ. որպես եպիսկոպոս մասնակցել է ասորիների Սարգիշոյ կաթողիկոսի ձեռնադրությանը։ Ինքը՝ Խլատից՝ Վանա լճի ափերից էր։ Նրա «Գիրք մեղուաց» գիրքը աստվածաբանական ու արտոմական երկերի մի հավաքածու է, և ասորերեն կոչվում է *Ketaba de debrata*, այն հրատարակել է W. Budge, The Book of the Bee, Oxford, 1886.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 21։

¹⁹ **Արտրեմ Եդեսացի**, Թուրք Արգարու թագաւորի հացոց, ևս քարոզութիւնք սրբոյն Թադէի առաքելոյ, Երուսաղէմ, 1868, էջ 42։

²⁰ Հայկական այս հին թարգմանության մեջ գրքչական սխալ պիտի համարել Ազգայի փոխարեն Աղոյեն։

²¹ **Արտրեմ Եդեսացի**, Թուրք, էջ 54։

²² Մովսէսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց, գիրք Բ, գլ. ԼԳ, էջ 151։

այն հատվածին, որը նույնպես այդ մասին է վկայում. ահա այն. «Աղդան Պանեայից»²⁸ էր և նա Արգարի օրոք քարոզեց Եդեսիայում: Բայց Արգարի որդի Հերովդեսը²⁹ Խառնա Ագելում նրան սպանեց. դրանից հետո նրա մարմինը Հոռոս բերեցին: Ոմանք ասում են, որ նրան (նշարարները) Եդեսիա են տեղափոխել»³⁰:

Երկու այս հատվածներն էլ հաստատում են հայկական այն ավանդությունը, որ Եդեսիայում քարոզելուց հետո Թադեոս առաքյալը շարունակել է իր ճանապարհը³¹, եկել Հայաստան, գործել ու հետո էլ նահատակվել է. այնպես որ հայկական այդ ավանդությունը ոչ թե հետագայում հերյուրված ինչ-որ գրույց է, այլ պատմական մի վկայություն, որը դեռ վաղ ժամանակներից հայտնի էր նաև ասորի մատենագիրներին: «Աղդայի վարդապետության» երկու այս հատվածների առկայությունը խոսում է այն մասին, որ հնում եղել է նույն այդ գրքի մի այլ խմբագրությունը (շատ հավանաբար ավելի հին, քան այն, ինչ որ մեզ է հասել), որից միայն հատվածներ են պահպանվել: Եթե դա այդպես է, ապա «Աղդայի վարդապետության» հայերեն հին թարգմանությունը, որը հայտնի է «Թուրք Արգարու» վերնագրով, ոչ թե հայ թարգմանիչն է, որ սովալ այդ հատվածը վերափոխել է, այլ նա իր ձեռքի տակ ունեցել է «Աղդայի վարդապետության» մեզ չհասած այդ խմբագրությունը, որն ավելի հին օրինակներից էր, քան այն, որ հրատարակել են Կյուրլուտոնն ու Ֆիլիպը: Վերջիններիս հրատարակած այդ բնագրերին երբ մոտիկից ենք ծանոթանում, տեսնում ենք, որ դրանք խմբագրվել են այնպիսի ժամանա-

կաշրջանում, երբ Եդեսիայի եպիսկոպոսական Աթոռը այնքան էր ուժեղացել, որ կարողացել էր հարևան երկրների եկեղեցիները վերցնել իր ազդեցության ներքո: Իսկապես էլ, համարյա ամեն մի էջում շեշտված է այն, որ արևելյան բոլոր այդ եկեղեցիներին քահանայական ձեռնադրության իրավունքը, այսինքն եպիսկոպոսական իշխանությունը տրված է Եդեսիայից, և թե Աղդա առաքյալը միայն Եդեսիային է պատկանում: Եթե այս փաստերի միջոցով մոտենանք այդ իրողության, ապա պետք է ենթադրենք, որ Գ դարի սկզբներին կազմավորված «Աղդայի վարդապետությունը» վերախմբագրվել է նորից Գ դարում, հատկապես նույն այդ դարի երկրորդ կեսին, երբ Եդեսիայի եպիսկոպոսական Աթոռը Եդեսիայի նշանավոր դպրոցի միջոցով, որտեղ սովորելու էին գալիս Արևելքի համարյա բոլոր երկրներից՝ նույնիսկ Հայաստանից, մեծ համբավ էր տիրացել: Այս հանգամանքն էլ օգնել էր, որ Եդեսիայի եպիսկոպոսական Աթոռն իր հեղինակությունը բարձրացնի այդ երկրներում և ազդեցությունը ուժեղացնի: Հավատացած ենք, որ այստեղ էլ Աղդայի վարդապետությունը վերախմբագրվում է, և այդ վերախմբագրված օրինակն էլ պահպանվել ու մեզ է հասել:

Աղդա առաքյալի՝ Եդեսիայում և նրա շրջակայքում եղող բոլոր երկրներում ու նույնիսկ հայկական որոշ ճահանգներում՝ Միջագետքում, Շոփքում, Դարոքում (Արուստանում՝ Մծքինում)³² քարոզելու ու եկեղեցիներ հիմնելու մասին վկայություն կա նաև ասորական վաղ շրջանի մի այլ աշխատության մեջ, որը մատենագրությամբ հայտնի է «Վարդապետություն առաքե-

²⁸ Սա հավանաբար «Փանուկ» քաղաքն է, որը գտնվում էր Հորդանան գետի մյուս ափին, «Մօսի Ցարոկ գետ, ամրացնալ հզոր աշտարակա գոր Գեղեօն քանդեց: Տե՛ս Բառարան Սուրբ Գրոց, Կոստանդնուպոլիս, 1881, էջ 551:

²⁹ Կարծում ենք, որ «Սեվերոս» անունն է, որ այստեղ սիսալամբ գրիչների կողմից ընդօրինակվելիս «Հերովդես» է դարձել:

³⁰ W. Budge, The Book of the Bee, p. 309, տե՛ս նաև W. Cureton, Ancient, p. 193.

³¹ Ինչպես Գործք Առաքելոցն ու Առաքելական թղթերն են պարզում, իսկապես էլ առաքյալները նստակյաց կյանք չեն ունեցել և իրենց գործունեության ընթացքում շրջագալել են. մի քաղաքում եկեղեցի հիմնելուց հետո նրանք շարունակել են իրենց ճանապարհը, անշուշտ միշտ էլ կապ են պահպանել ճախկինների հետ: Մեզ թվում է, որ Թադեոս առաքյալը Եդեսիայում եկեղեցին հիմնելուց հետո անպայման կցնար հարևան երկրները իր գործը շարունակելու նպատակով:

³² Դարոքը ասորական մատենագրությանը հայտնի է Բեյթ Արաբայե անունով, իսկ հայկականում՝ Արուստան: Հնում հույները այն անվանել են Միգրոնիա: Գտնվում էր Միջագետքի հյուսիս-արևելյան շրջանում և տարածվում էր Մասիսի լեռից մինչև Խաբուր գետը: Այդ գետով էլ Արուստանը կամ Բեյթ Արաբայան բաժանվում էր Օսրոնեցից:

Մակեդոնացիները այս երկիրը Միգրոնիա են կոչել նրա միջով հոսող Միգրոնիա գետի անունով:

Արուստանը կամ Բեյթ Արաբայան մինչև մ. թ. 37 թ. մտնում էր Մեծ Հայքի կազմում: Դրանից հետո Պարսկաստանի արքայից արքա Արտավան Գ-ը այն Հայաստանից անջատել է ու կցել Ադիաբենի թագավորությանը:

Մայրաքաղաքն էր Մծքինը, որը հունական աղբյուրներից ծանոթ է նաև «Միգրոնիա-Անտիոք» անունով:

լոց» անունով³³։ Այս գիրքը դեռ շատ վաղ շարերից որպես «Առաքելական կանոնների» հավաքածու բարձր հեղինակություն է ունեցել և որպես այդպիսին մտել կանոնգրքի մեջ։ Ահա քրիստոնեական եկեղեցու համար նման արժեք ներկայացնող այդ երկում ևս վկայություն կա այն մասին, որ Աղդա կամ Թադեոս առաքյալը և կամ նրա աշակերտ Ազգան ոչ միայն եղեսիայում են քարոզել ու եպիսկոպոսական Աթոռ հիմնել, այլ նաև հարևան բոլոր երկրներում, ինչպես նաև Հայաստանում։ Ահա այդ հատվածի թարգմանությունը. «Եղեսիան ու ամբողջ շրջակայքը, որոնք նրա բոլոր կողմերում են, և Ծոփքը, և Լարոքը (Արուստանը), և Միջագետքի սահմանների վրա գտնվող բոլոր երկրները քահանայական ձեռնադրության (եպիսկոպոսության) իրավունքը ստացան Աղդա առաքյալից, որը որսնաստներկու՝ առաքյալներից մեկն էր»³⁴։ Այստեղ Աղդա առաքյալը ներկայացված է ընդհանրապես որպես արևելյան երկրների առաքյալը, մինչդեռ շարունակության մեջ արդեն մանրամասնված ու այնպես է ներկայացված, որ Պարսկաստանում, Հայաստանում և հարևան այլ երկրներում քարոզել է Աղդա առաքյալի աշակերտ Ազգան. տեսնենք, թե ինչ է գրված այնտեղ. «Պարսկաստանը, ամբողջ Աթորիան (Ասորեստանը), Հայաստանը, Մեդիան և հարևանի շուրջ եղող երկրները, Խուժաստանը (Beit Huzaye), Գիլանը³⁵, մինչև հնդկների սահմանները, և նույնիսկ Գոգ և Մագոգ երկիրն ու նրա շրջակայքը (քահանայական ձեռնադրության իրավունքը) Աղդա առաքյալի աշակերտ՝ խույրարսը³⁶ Ազգայից են ստացել»³⁷։

Հետաքրքրական է, որ «Վարդապետություն առաքելոց»-ի հայկական հին թարգմանության մեջ, որը վերագրված է Սահմանք եւ կանոնք գոր եղին աշակերտքն Քրիստոսի եկեղեցույ սրբոյ լետ վերանալոյ Տեառն», համապատասխան հատվածում հետևյալ կերպ է գրված. «Թ. ընկա-

լա ձեռնադրութիւն քահանայութեան յառաքելոցն Որինայ եւ ամենայն քաղաքն որ շուրջ գտնվաւ, Մծքին եւ Արար եւ սահմանակիցք Միջագետաց, Հայք եւ ամենայն հիսսիս եւ հարաւ՝ ի Թադէէ առաքելոյ, որ է մի յերկուստան առաքելոցն շինեաց անդ եկեղեցի եւ աշակերտեաց զամենայն կողմանս զայնոսիկ, եւ կարգեաց ի նոսա քահանայս եւ պաշտանեայս։

Ժ. ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահանայութեան յառաքելոցն Պարսք եւ Պարթևք եւ ամենայն Ասորեստան եւ Խուժաստան, եւ ամենայն որ շուրջ գհարեղոնի, եւ Գէդք մինչեւ ցաահմանս Գոյաց, մինչեւ ցԳոգ եւ Մագոգ, եւ այլ աշխարհք որ շուրջ գկողմամբքն զայնոսիք՝ լԱդդէ կերպասագործէ յաշակերտէ Թադէի առաքելոյ, որ թժկեաց զԱբգար թագաւոր Որինայի»³⁸։

Երբ ի մի ենք բերում «Վարդապետություն առաքելոց»-ի այս վկայությունները, տեսնում ենք, որ ընդհանուր եզրակացությունը այն է, որ արևելյան բոլոր այս երկրներում քարոզել են Աղդա առաքյալն ու նրա աշակերտ՝ Ազգան. ընդհանուր առմամբ համարյա նույն տեղեկությունն է, ինչ որ ասվում էր «Աղդայի վարդապետության» մեզ չհասած խմբագրության ու հայկական աղբյուրների հաղորդագրությունների մեջ³⁹։

Տարբերությունը մանրամասնությունների մեջ է, որը էական նշանակություն չունի. կարևորը այն է, որ ատորական այս աղբյուրները, ինչպես նաև հայկական ալիան, դուրսումը հաստատում են, որ Հայաստանում առաջին անգամ քրիստոնեություն են քարոզել Աղդա կամ Թադեոս առաքյալը և կամ նրա աշակերտ Ազգան։ Նման ալիանդություններ համարյա բոլոր եկեղեցիներն էլ ունեն, և այդ եկեղեցիներն էլ իրենց գործունեության սկիզբը կապել են այդպիսի անանդությունների հետ. այնպես որ դա ոչ թե եզակի դեպք է և հալ եկեղեցուն յուրահատուկ, այլ ընդհանուր է քրիստոնեական եկեղեցիներին։ Այսպես, օրինակ, Չդարի ասորի պատմիչներից Մշիլաս Չիխան, ինչպես ինքն է վկայում, օգտվելով հնագույն աղբյուրներից ու ալիանդություններից, գրում է այն մասին, որ Ադիաբենի եկեղեցին հիմնել է Աղդա առաքյալի աշա-

³³ The Doctrine of the Apostles ատորական անագիրը գտնվում է Բրիտանական թանգարանում № 14, 644, fol. 10, կա նաև Cod. Add. 14, 531, fol. 109: Առաջինը Չ դարից է։ Անգլիկն թարգմանությունը ատորիկն բնագրի հետ հրատարակել է Կյուրետոնը, տե՛ս W. Cureton, Ancient Syriac, p. 34.

³⁴ W. Cureton, Ancient Syriac, p. 34.

³⁵ Գիլանը գտնվում է Կասպից ծովի հարավ-արևմուտքում։

³⁶ «Լրաջ շարիս» նշանակում է «խույրարս, մետաքսագործ, կերպասագործ»։

³⁷ W. Cureton, Ancient Syriac, p. 34.

³⁸ Կանոնգիրք հացոց, հոր. Ա, աշխտմ. Վ. Հակոբյանի, Սրեան, 1964, էջ 61—62։

³⁹ «Վկայաբանություն Թադեոսի Առաքելոյն, քարոզութեանն եւ զպատեան ի Հայս եւ կատարմանն որ ի Քրիստոս», Սուրբ Հայկական, Ը, Վենետիկ, 1853: Այս վկայաբանության մասին տե՛ս Հ. Մկրտչյան, Հայ-ատորական..., էջ 168—181։

կերտ Պկիրան⁴⁰։ Իսկ երբ Տիգրանի եպիսկոպոսությունը կարողանում է կաթողիկոսական իշխանություն ձեռք բերել, ապա այդ Աթորին բազմած կաթողիկոսներն իրենց հեղինակության բարձրացումը կապում են Ադրաս առաքյալի աշակերտ Մար Մարիի անվան հետ։ Ըստ այդ Վարքի Մար Մարին առաջին անգամ գալիս է Տիգրան, այնտեղ քարոզում, եկեղեցի հիմնում, իրեն համար կենտրոն դարձնում և ապա այնտեղից է, որ քարոզելու համար գնում է այլ քաղաքներ ու երկրներ⁴¹։ Ասորական աղբյուրներում ասորական այս կամ այն քաղաքի կամ երկրի անվան հետ կապված նման բազում ավանդություններ գոյություն ունեն, որոնք անշուշտ ոչ թե հերյուրված գրույցներ են, այլ իրենց խորքում խտացրել են պատմական ինչ-որ ճշմարտություն։ Այդպիսին է նաև Թադեոս առաքյալի գրույցը մեզ մոտ։

Համեմայն դեպս ավելի ուշ դարերից էլ ասորական աղբյուրներում վկայություններ կան ոչ միայն Ադրաս և Ագգա, այլ նաև Բարթողիմեոս առաքյալի Հայաստանում քարոզելու ու նահատակվելու մասին։ Այսպես է, օրինակ, ԺԲ դարի ասորական աստվածագրության խոշորագույն դեմքերից ու նշանավոր պատրիարքներից մեկի՝ Միքայել Ասորու (1166—1199 թթ.) «Ժամանակագրության» մեջ⁴², որի համառոտ, հին թարգմանությունը հասել է մեզ։ Ըստ նրա «Ժամանակագրության» ճիշտ է, Ադրաս քարոզել է Եդեսիայում, բայց նրա աշակերտ Ագգայի մասին հետևյալն է գրել. «Ագգան քարոզեց Բեյթ Շուփանեյում (Շուփքում), Բեյթ Արգանեյում (Արգանում)»⁴³

⁴⁰ Զ. Մելքոնյան, Ասորական աղբյուրներ, Երևան, 1976, էջ 64։

⁴¹ Bedjan, Acta martyrum et sanctorum, t. I, Paris, 1890, p. 59.

⁴² Michel le Syrien, Chronique, éd. J. B. Chabot, Paris, 1963, t. I. ինչպես պատմիչն է վկայում, այս գլուխը գրելիս օգտվել է նաև Բար Մալիքիի աշխատությունից, տե՛ս էջ 149։

⁴³ «Աղձնյաց բոեշխության 1-ին գավառը, 3575 քառ. կմ տարածությամբ։ Անտիկ աղբյուրներում հայտնի է իբրև Arzanenae և մեկ անգամ հիշատակվում է Եդիշեի մոտ՝ Արգանարգիմ ձևով։ Այս գավառը սկզբում կոչվել է Արգանի՝ համանուն Արգան կենտրոնով, այժմ խարգան կամ Զոխ վայրը։ Մի այլ տեղ («Աշխարհացոյց», էջ 87) Աղձն գավառը կոչվում է «Աղձնիք հայոց», որ է Արձն»։ Այս գավառը հսկում էր հարավից դեպի Միջնաշխարհը տանող ճանապարհը Զորապահակով (կամ Տարոյ-բերան, այժմ Բիթլիսի լեռնանցք)։ Աղձն գավառը Աղձնյաց բոեշխության կենտրոնն էր»։ Տե՛ս Մ. Մելքոնյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 34։

և Արտաքին (Barita-բարիտա) Հայաստանում. հետագայում հեթանոսները նրա ազդրերը ջախջախեցին և նա վախճանվեց⁴⁴։ Իսկ ինչ վերաբերում է «Բարթողիմեոս առաքյալին, ապա նա հետևյալն է գրել. «Բարթողիմեոսը Հանդոր»⁴⁵ գյուղից էր։ Նա երեք տարվա ընթացքում քարոզեց Հայաստանում, ապա Հերոստիո»⁴⁶ թագավորը նրան խաչել տվեց. նրան թաղեցին այն եկեղեցում, որը նա կառուցել էր այս վայրում⁴⁷։ Այժմ արժե ծանոթանալ նույն պատմիչի այս աշխատության հայերեն համառոտ հին թարգմանության համապատասխան հատվածին, որը մի փոքր այլ է հնչում. թվելով առաքյալների քարոզության ու գործունեության վայրերը տասներորդը գրում է Թադեոս առաքյալի մասին. «Յուդա՝ որ կոչեցա Թադե. որ վասն իմաստութեան իւրոյ ասէին Ղեթեոս, որ է սիրտ և հոգի, քարոզեաց ի Հայս և յԱսորիս, և կատարեցա ի Սանատրկոյ ի Հայս, ի տեղւոյն յորում եհար գվէմն և բղխեաց աղբիր երեքտասան ակն. երկոտասան յառաքելոց անուն, և միւսն Փրկչին մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի որ կաչ միւսն ցալսօր ի բժշկութիւն ամենայն ախտից և հիւանդութեանց»⁴⁸։ Իսկ Բարթողիմեոս առաքյալի հատվածը այսպիսին է. «Բարթողիմեոս լազգէն Իսաքարայ յԱդաիր»⁴⁹ գեղջէ, քարոզեաց ի Հայաստանայս, և անդ կատարեցա սքանչելի նահատակութեամբ ի յնրիանս»⁵⁰ քաղաքի, որ այժմ կոչի Հաղ-

⁴⁴ Michel le Syrien, Chronique, t. I, p. 149.

⁴⁵ Հրեաստանի գյուղերից էր։

⁴⁶ Ասորական քննադրում՝ այս անունը սկզբում կարծես եղել է «Հերոստես», հետագայում ինչ-որ ձևով ավելացրել է նաև «ս» տառը և այն դարձրել «Հերոստես» կամ «Հերովդես», ենթադրելով, որ անշուշտ այն «Հերովդես» անունն է։ Տե՛ս Michel le Syrien, t. IV, p. 92 (Chronique)։ Ասորական այլ քննադրերում այս անունը գրված է նաև հետևյալ ձևերով. «Rustni, Hêrostni». տե՛ս Budge, The Book of the Bee, p. 106. Michel le Syrien, Chronique, t. I, p. 148.

⁴⁷ Michel le Syrien, Chronique, t. I, p. 148.

⁴⁸ Ժամանակագրություն տե՛սն Միխայելի Ասորու պատրիարքի, Երուսաղեմ, 1871, էջ 101։

⁴⁹ Ասորերեն քննադրում այս գյուղի անունը «Հանդոր» է։

⁵⁰ Մովսես Խորենացու մոտ այս անունը «Արեբանոս» է. տե՛ս Պատմություն հայոց, գիրք Բ, գլ. ԼԳ, էջ 158։ Արեբանոս քաղաքը «ուրարտական Arubana սրբավայրի տեղում, որ հետագայում զոհնվում էր Բարդուղիմեոսի վանքը...»։ Տե՛ս նաև Մ. Խորենացուն վերագրվող «Պատմություն պատկերի Տիրամօրն» երկը։ Թերևս Արուբանա աստվածուհուն փոխարինել է Անահիտը, որի անունով

բակ, ի Սանատրկոյ լամբարիշտ և լանօ-
րէն թագաւորէն»⁵¹:

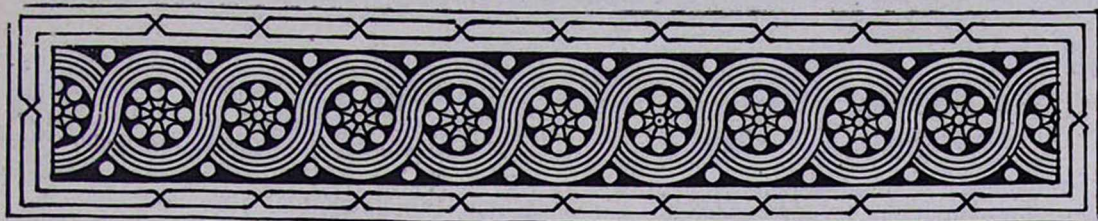
Ասորական եկեղեցու ամենահայտնի
գործիչներից ու իր ժամանակի ամենախո-

ւառ քաղաքը ճշգրիտական ժամանակաշրջանում
կոչվել է Արշակունի, որը ճիշատակում է Պողոսմոսը
(V, 12, 10): Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը
ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 39:

⁵¹ Ժամանակագրութիւն, էջ 101:

շոր դեմքերից, պատրիարքներից ու պատ-
միչներից մեկի՝ Միքայել Ասորու կողմից
նման վկայությունը, մեր կարծիքով, ծան-
րակշիռ նշանակություն ունի, և նա իր
«Ժամանակագրության» մեջ նման փաս-
տերը չէր ներառնի, եթե իր ձեռքի Պոսկ
չունենար այդ փաստերը հաստատող ար-
ճերավոր աղբյուրներ:

(Շարունակելի)

ԶԳՈՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ԱՐԵՎՈՐԴԻՔ

Առաջին հայ աղանդը

Հայոց պատմության մեջ ս. Մահակ-Մեսրոպի ժամանակին մինչև Ներսես Ծնորհալիին օրերը՝ ատեն ատեն կհիշվին մի քանի աղանդներ և աղանդավորներ՝ **Բորբորիտոնք, Մծղնյաք, Պավղիկյանք-Պալիկյանք, Թոնդրակեցվոց** աղանդ և **Արևորդիք**:

Ըստ հ. Ղ. Ալիշանի ասոնք «գրեթե ամենքն ալ խառն և անան պալանդակ վարդապետություն կամ սովորություններ ունեին, կրճամք ըսել թե, որոնք ի ստուգությունն հավատոց և ի սրբությունն վարուց դուրս կցատկեին՝ վերջը վերջը ի նույն պալանդակություն կերթային միանային»¹:

Աղանդներու հասարակաց այս ընդհանուր բնորոշումն չի հետևիր թե անոնցմե յուրաքանչյուրն՝ ինչպես իր հատուկ անունովը, տեղովն ու ժամանակովը նույնպես նաև նկարագրովը տարբեր չէր մյուսներեն, թեև իր հավատալիքը, պաշտամունքն ու սովորությունները երբեմն անան և որոշ չափով ալ խառնված լինին մյուսներուն՝ իրարու հետ շփոթվելու աստիճան:

Այսպես է պարագան Արևորդիներուն, որոնք ըստ Ներսես Ծնորհալի հայրապետին՝ «ազգով և լեզվով հայոց տոհմեն են»²:

Արևորդիք հայոց մեջ գլուխ բռնող աղանդավորներեն ամենեն հինը և առաջինն են, որ ս. Գրիգոր Լուսավորչի քարոզու-

թյան ատեն զատվելով քրիստոնեությունը որպես պետական կրոնք ընդունող հայ ամբողջությունեն, զայն կմերժեն և հարած կըսրնան հեթանոսական հավատքին մինչև ԺԲ դարը՝ Ներսես Ծնորհալիին օրերը:

Այսուհանդերձ Արևորդիք դարեր շարունակ շփումի մեջ լինելով իրենցմե չեղող հայերուն, մասնավորապես հայոց մեջ հետզհետե երկցող աղանդավորներուն հետ, գերծ չեն մնար անոնց քրիստոնեական ազդեցությունն:

Արևորդիք մինչև իսկ իրենք զիրենք քրիստոնյա կանվանեն:

Գրիգոր Մագիստրոս (+1059) իշխանը երբ կապաքարի Մանագլերտի (Միջագետք) շրջանը գտնվող Թոնդրակեցի աղանդավորներուն դեմ, սապես կարտահայտվի անոնց մասին.

«Արեգակնապաշտք, զոր Արևորդիսն անուանեն... ինքեանք՝ քրիստոնեայս զինքեանս յայտնապէս կոչեն, բայց եթէ որպիսի մոլորութեամբ և անառակութեամբ վարին՝ գիտեմք»³:

Նկատելի է որ Ն. Ծնորհալին Արևորդյայց դարձին համար տված իր հրահանգներուն կարգին կնշե անոնցմե ոմանց մկրտված լինելը և կապալիիրե.

«Անոնք որ կանխավ մկրտված են արդեն, անոնցմե միայն խոստովանություն առնք, անոնց վրա ապաշխարություն դրեք, ապա սուրբ մյուռոնով դրոշմեցեք անոնց ճակատներն ու զգայարանները՝ հանուն

¹ Հ. Ղ. Մ. Ալիշան, Ծնորհալի և Պարագայ իր, Վենետիկ, 1878, էջ 899:

² Ներսես Ծնորհալի, Թուղթք Ընդհանրական, Վենետիկ, 1878, էջ 239:

³ Ալիշան, անդ, էջ 400 (մեջբերումը Գրիգոր Մագիստրոսին):

Հոր և Որդւոյն և Հոգւոյն սրբո, ու հետի
խառնեցեք Քրիստոսի հոտին»⁴:

Արևորդիներուն դարձը

Արևորդիք՝ Թռնորակեցվոց աղանդին
պես, առավելաբար խմբված կերպին Հա-
յաստանի հարավային սահմանամերձ մա-
սերուն վրա: Անոնց կեդրոնն է Ասորվոց
Միջագետքի Սամոստիա քաղաքը:

ԺԲ դարու երկրորդ կեսին Սամոստիայի
Արևորդիք կուգեն դարձի գալ և ընդունիլ
քրիստոնեությունը: Այս նպատակով Արև-
որդիք կոչման Սամոստիայի առաջնորդ
Թորոս բորեպիսկոպոսին և իշխան Գա-
զանին խնդրելով որ միջնորդեն հալոց
կաթողիկոսին մոտ իրենց դարձին համար:
Քորեպիսկոպոսն ու իշխանը գիրով մը
Արևորդյաց դարձի խնդրանքը կմատուցա-
նեն Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսին
(1166—1173) անկե ուղղություն և հրա-
հանգ առնելու համար: Նույն ատեն Արև-
որդիք իրենց կարգին մասնավոր պատվի-
րակությամբ կներկայանան հալոց հայրա-
պետին, և կհայտնեն հեթանոսությունն իս-
պառ հրաժարելու և քրիստոնեություն ըն-
դունելու իրենց փափաքը:

Շնորհալի հայրապետը սիրով կընդատա-
չե կատարված միջնորդության և խոնդ-
րանքներուն: Ան անձամբ կառնե իրեն
ներկայացող Արևորդյաց պատվիրակնե-
րուն հեթանոսությունն ուրանալու և քրիս-
տոնությունն ընդունելու երդումներն ու հա-
վաստիքը:

Այս առիթով Ներսես Կլայեցին Սամոս-
տիայի առաջնորդին, քահանաներուն, իշ-
խանին և ժողովուրդին կուղղե մասնավոր
համակ մը—**Թուղթ ի Սամոստիա քաղաք,
յաղագս Արևորդեացն դարձի**, որ կհիշե
իրեն եղած գրավոր և անձնական դիմում-
ները, կանոնադաժանա Արևորդյաց աղան-
դին ծագումին, զանոնք կհմանցնե ժա-
մանակակից Հոռոմ (հույն) Պողոմեյան*
սատանայական աղանդին և կհայտնե
Արևորդիներն եկեղեցին ընդունելու իր հո-
ժարությունը համաձայն տերունական քա-
նին թե «Որ գալ առ իս ոչ հանից ար-

տաքս»⁵ և «Քանզի կամի Աստուած զամե-
նայն մարդիկ զի կեցցեն և ի գիտութիւն
ճշարտութեան եկեցցեն ըստ առաքելոյ»⁶:

Շնորհալի այս թուղթը Սամոստիա կու-
տրիկ իր աշակերտներեն ընտիր խումբի
ընտ, որ միանալով տեղւոյն քահանա-
յական դասին և ժողովուրդին միասին
պաշտոնապես կատարեն Արևորդյաց հե-
թանոսութենն հրաժարելուն և քրիստոնեու-
թյունն ընդունելուն հանդիսավոր արարողու-
թյունը քաղաքին մեծ եկեղեցիին մեջ⁷:

Արևորդյաց հավատալիքները

Արևորդիներու աղանդին հատուկ պաշ-
տամունքի, ծեսի և դավանանքի մասին
(եթե ունեին) աղբյուրներ կպակսին:

Անոնց հավատալիքներուն և սովորու-
թյուններուն վրա շատե՛ն քիչ գաղափար
մը կուտա Շնորհալիի ԹՈՒՂԹ Ի ՍԱՄՈՍ-
ՏԻԱ, ՅԱՂԱԳՍ ԱՐԵՎՈՐԴԵԱՅՆ ԳԱՐ-
ԶԻՆ⁸:

Այստեղ կամիտիւնը այդ հիշատակու-
թյունները քաղվածաբար, զանց ընկելով
Արևորդիներու դարձին և ուսուցմունքին
վերաբերող Շնորհալիի տված հրահանգ-
ները:

—Սատանա, սատանայական խորհուրդ,
խոսք և գործք: Ասոնցմե պետք են հրա-
ժարիլ և զանոնք անարգել հրապարակով:
Թքնելու է երեսը սատանային «որպէս
գալիդ և զտոտ և զանիրա»⁹:

Արեգակը, —գոր պաշտելուն համար
սույն աղանդավորները կկոչվին Արևորդի
(արևի որդի, արևի զաւակ) ավելի քան չհա-
ւարիլ քան ճրագ աշխարհի, գոր Աստված
կատելոն լուսինի և աստղերու պէս՝ իբր
լուսատու միայն:

Բարդի ծառը՝ գոր կուսպաշտները կը-
պատվեն կարծելով որ անոր մեջ դեռ
կանոնին պաշտոն և երկրպագություն ըն-
դունելու համար: Բարդին ավելի չպատվել
քան ոտին, կաղամախին և մյուս ծառերը:

Դիվական բժժանք, կախարդական դե-
ղեր, տուփ և կապոց, գորս ոմանք կառնեն
կամ կկրեն իրենց վրա՝ գերծ մնալու հա-
մար պատահական չարիքե, բուժվելու հա-
մար վախե, լուսնոտութենե, ջերմե, դողե
և այլ հիվանդություններն:

Կախարդություն, դեղատվություն, դի-
վական աղանդավորություն, բժժագործու-
թյուն, պիղծ և աղտոյի բաներ կերակորի

* Շնորհալի, անդ, էջ 247:

* Պողոմեյան կամ Պողոմեյոսը Հոռոմ էին: Հե-
թանոսական ծագում ունին: Հավատքով և անատակ
սովորություններով կհմանեին Պաղիկեյան և Մա-
հիքյան աղանդներուն: Անոնք բուլղար բոլոմներն
են: ԺԲ դարուն Պողոմեյան աղանդը, որուն պե-
տքն է Վասիլ, կդատապարտվի Կ. Պոլիս գումար-
ված երեք ժողովներով (1143, 1144 և 1147) և
հույն պատրիարքին կանոնական գիրերով (Ալի-
շան, «Շնորհալի և պարագայ իր», էջ 401: Օր-
մանյան, «Ազգապատում», Ա, հոդ. 978):

⁵ Հովննա, 2, 37:

⁶ Ա Տիմբ, Բ 4:

⁷ Շնորհալի, անդ, էջ 238—253:

⁸ Անդ, էջ 238:

⁹ Անդ, էջ 242:

և ըմպելիքի հետ խառնելն ու գործածելը, զանոնք ուտել խմելը կամ կերցնելն ու խմցնելը, որոնք առավելաբար կշեռտվին կանանց մոտ, պետք է մեկդի թողուլ իբր ղիվական խաբեություն:

Այս կարգի մոլորություններուն հետևողներն ու հավատացողները արժանի չհամարել սուրբ Հաղորդության և քրիստոնեական թաղումի:

Արևոդիներու սնապաշտական այս և նման հավատալիքները դեռ կան Եգիպտի և Շեմսի կոչվող աղանդներուն մեջ:

Արևոդիներուն արձագանքը

Արևոդիներու մասին պատմությունը քիչ անգամ կխոսի:

Հովհան Օմենցի (717—728) Ընդդեմ Պավլիկյանց ճառին մեջ կկշտամբե ճակ Արևոդիները: Վերև մեջ բերինք Գրիգոր Մագիստրոսի ակնարկությունը: Ներսես Շնորհալիս կգրե. «Արևոդիք մեր ազգին մեջ սատանայական խավարին մեջ մնացողներն են. անոնք չուզեցին լուսավորվիլ մեր լուսավորչին ս. Գրիգորի միջոցով եղած աստվածային լույսով, այլ սիրեցին խավարը և ոչ լույսը մինչև այսօրվան ժամանակը»¹⁰:

Արևելյան վարդապետներեն ուսումնականի հռչակ ունեցող Դավիթ Ալավկա Որդի (+1130) Արևոդիները կնույնացնե Պավլիկյաններուն հետ և զանոնք կկոչե Արուի Որդի*:

* Արդյոք Արուի Որդի կոչումը կրնա՞ առնչվիլ գրադաշտական հին պարսիկներու ցեղական Արի (որ և Իրան) անունին հետ, անոնց գերազանցություն արևադաշտ ճանչցվելուն պատճառով:

¹⁰ Շնորհալի, անդ, էջ 289:

Ուշագրավ է Դավիթ Սալմաձորեցի տաղասացի սա քառյակը ԺԾ դարեն Սինն, երիցուկն ու եղբորակն

Կու ըսպասեն Արևոդիդուն.

Նոցա երամն ուրիշ է

Կու շրջին զօրն հետ արեւուն¹¹:

Արևոդիներուն վախճանը

Շնորհալիսն օրով Սամուսիայի մեջ կատարված դարձը վախճանը չէ Արևոդիներու աղանդին: Անոնցմե ոմանք հավատարիմ իրենց մախնիքներու հավատալիքներուն կխառնվին Թլկուրանի իշխանության մեջ գտնվող Ամայքի և Ծաղթանի հայ աղանդավորներուն, որոնք ազգային եկեղեցիեն անջատված չնկատվելու համար, առանձին անուն մը չեն սեպհականեր, բայց յիրք կբռնեն և առիթ կուտան որ Առյուծ իշխանին միջնորդությամբ՝ Գրիգոր Գ Պահլավունիի հրամանով՝ Ներսես Շնորհալի գգուշացնող հորդորական մը գրե ուղղված Ամայքի և Ծաղթանի Արևոդիներուն համակիր քահանաներուն¹²:

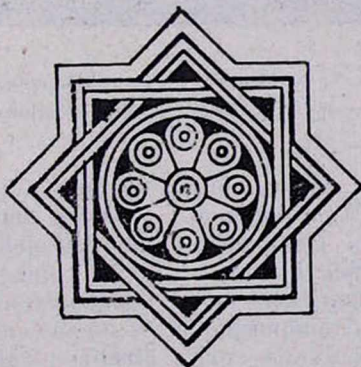
Հայաստանի մութ անկյուններուն և Ասորական Միջագետքի մեջ տակավին կերևին հետքերը Արևոդիներու մախապաշարուններուն:

Ներկայիս Հայաստան և Թուրքիա բնակող Եգիպտի և Միջագետքի Շեմսի կոչվող աղանդներուն մոտ դեռ կտեսնվին Արևոդիներուն հավատալիքները:

Ուստի անհավանական չէ եկթաղել որ հայ Արևոդիներուն թափփուկները խառնըված և ձուլված լինին Եգիպտի և Շեմսի իսլամական աղանդներուն մեջ:

¹¹ Ալիշան, անդ, էջ 404:

¹² Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Ա, հոդ. 946, Կ. Պոլիս, 1912:

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի հայոց առաջնորդարանից (Սիդնեյ) ստացվեց մի հաղորդագրություն, որի մեջ հայտնում է, որ ա/թ. հունիսի 15-ին Կիպրոսի հույն եկեղեցու պետ Նորին ամենապատվություն

Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի հայոց առաջնորդ տ. Գարեգին եպս. Գազանճյանը, ընկերակցությամբ առաջնորդական փոխանորդ տ. Աղան ծ. վրդ. Պալիոզյանի և Գեորգյ. սրկ. Զանդյանի, պաշտոնական

Նորին ամենապատվություն Տ. Խրիստատոմոս արքեպիսկոպոսը, տ. Գարեգին եպս. Գազանճյանը և տ. Աղան ծ. վրդ. Պալիոզյանը

Տ. Խրիստատոմոս Սրբազան արքեպիսկոպոսը ժամանեց Սիդնեյ՝ Ավստրալիայի հույն եկեղեցու առաջնորդ տ. Սթիլիանոս արքեպիսկոպոսի պաշտոնական և սիրալիր հրավերով, այցելելու համար Ավստրալիայի հունական և կիպրական գաղութին։ Այս բերեպատեն առիթով հույն օրը

այցելություն տվեց Սրբազան հյուրին։

Հայոց առաջնորդին և իր հետևորդներին տեղում դիմավորեց հույն եկեղեցու առաջնորդ սրբազան հայրը, որը պաշտոնապես ներկայացրեց հայ եկեղեցվի առաջնորդին Տ. Խրիստատոմոս արքեպիսկոպոսին և նրա հետևորդներին։

Ամենապատիվ Սրբազան հյուրը ջերմ ու սիրալիր ընդունելությամբ պատվեց հայոց առաջնորդին ու իր քարձր ուշադրությանն արժանացրեց հայ եկեղեցու ներկայացուցիչներին:

Բարիգալստյան պաշտոնական խոսքեր փոխանակելուց հետո, մտերիմ զրույցի ժամանակ, Ս. Խրիստոստոմոս Սրբազանը խորը

հիացումով արտահայտվեց հայ եկեղեցու և հատկապես նրա արժանավոր գահակալ Ն. Ս. Օ. Տ. Ս. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի արժանիքների մասին, Որին հանդիպելու և ծանոթանալու պատեհությունը ունեցել է Մոսկվայում, Խաղաղության ժողովի ժամանակ:

Մ Ի Զ Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ա Կ Ա Ն

Ս/թ. հունիսի 2—6-ը Ավստրալիայի եկեղեցիների խորհուրդը Ատրելյոտ քաղաքում գումարեց իր 29-րդ ընդհանուր ժողովը:

Ժողովին ներկա էին զանազան եկեղեցիների ու կազմակերպությունների ավելի քան 200 ներկայացուցիչներ:

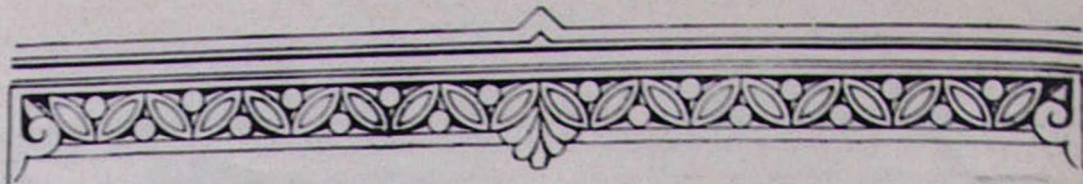
Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի հայոց առաջնորդ տ. Գարեգին եպս. Գազանճյանը, որպես փոխնախագահներից մեկը, թեմական-պատգամավորական տարեկան ընդհանուր ժողովի պատճառով չկարողացավ ներկա գտնվել այդ ժողովին: Նրա փոխարեն ժողովին մասնակցեց առաջնոր-

դական փոխանորդ տ. Ադան ծ. վրդ. Պոլիոզյանը, որին ընկերակցում էր Մելքոնի հոգևոր հովիվ տ. Ներսես քհն. Գոռգյանը:

Ժողովն իր հնգօրյա աշխատանքների ընթացքում առավելապես զբաղվեց եկեղեցի և ընկերություն, հավատք, քույր եկեղեցիների փոխհարաբերություն և էկումենիկ հարցերով:

Հունիսի 2-ին, ուրբաթ օրը, տեղի է ունեցել եկեղեցական հատուկ արարողություն՝ էկումենիկ ոգով, Ատրելյոտ անգլիկան ս. Պողոս եկեղեցում:

ՄԱՀ
ՍԵՂՐԱԿ ՔԱՐՅԱՆԻ
(1889—1978)

Հուլիսի 14-ին, երեքշաբթի օրը, Փարիզում, ծանր հիվանդությունից հետո, իր մահկանացուն է կնքում Փարիզի հայոց և Հովհաննես Եկեղեցու Կրոնական Ընկերակցության վարչության վաստակաշատ ատենապետ տիար Սեղրակ Քարյանը:

Հանգուցյալը ծնվել էր 1889 թվականին հոկտեմբերի 25-ին, Խարբերդի Գեարիկ գյուղում: Նա իր նախնական և երկրորդական կրթությունը ստացել է Խարբերդի Ֆրերների դպրոցում և ապա իր իրավաբանական կրթությունն ավարտել Կ. Պոլսի իրավաբանական համալսարանում:

Այստեղ էլ սկսվում է հանգուցյալի ազգային-հասարակական գործունեությունը, առաջնորդված հայ ժողովրդի մտահոգություններով:

Հանգուցյալը, որպես կարող փաստաբան, մինչև 1916 թվականը զբաղվել է փաստաբանությամբ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո վերադարձել է Կ. Պոլիս և գործուն մասնակցություն ցուցաբերել մեր ազգային կյանքին:

Պոլսահայ պատրիարքարանի կողմից որպես ներկայացուցիչ ուղարկվել է Աթենք՝ հայ գաղթականների և որբերի վիճակը բնկելու և համապատասխան տեղեկագիր ներկայացնելու:

1925 թվականից սկսած գործուն մասնակցություն է բերել Փարիզի մեր եկեղեցական ազգային կյանքին. «Անհիլա ազգային գետնի վրա մնաց միշտ տիրական ռենք մը, մանավանդ Փարիզի հայ եկեղեցվո մեջ, ուր կվարեր վարչության ատե-

նապետությունը: Ոչ ոք կրնա ուրանալ, թե Սեղրակ Քարյանը եղած է ազգանվեր անձնավորություն մը, որուն մահը նույնիսկ իր հառաջացյալ տարիքին, զգալի բաց մը կրանա մեր գաղութին ազգային կյանքի մեջ» («Ցառաջ», հուլիս 6. 1978):

Սեղրակ Քարյանը որպես վետերան անդամ հնչակյան կուսակցության եղել է նաև չեքոսլովակացիների և Փարիզում Հայաստանի Օգնության կոմիտեի ընդհանուր քարտուղար:

Հանգուցյալը միաժամանակ եղել է Փարիզում Դպրոցատեր Տիկնանց վարժարանի իրավաբանական խորհրդատու, Հ.Բ.Ը. միության Եվրոպայի շրջանային հանձնաժողովի նախագահ:

Սեղրակ Քարյանը մեծ քարեկամն էր նաև Մայր Աթոռ և Էջմիածնի և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի:

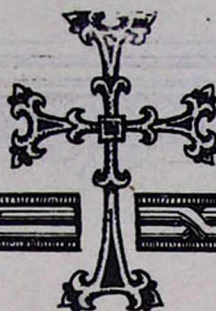
1945 թվականին մասնակցել է ս. Էջմիածնում գումարված Ազգային եկեղեցական ժողովին՝ կաթողիկոսական ընտրության ստիժով:

Ամենայն Հայոց Ս. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետը քարձրորեն գնահատելով պրն. Ս. Քարյանի եկեղեցանվեր, հասարակական հայրենասիրական գործունեությունը, նրան շնորհել է ս. Գր. Լուսավորչի առաջին կարգի աղամանդակոտ շքանշանով:

Սեղրակ Քարյանը հրաժեշտ է տալիս կյանքին այն խաղաղ խղճով, որ նվիրումով ծառայեց իր Մայր եկեղեցուն, Մայր Աթոռ և Էջմիածնին, իր հայրենիքին և իր ժողովրդին:

Հանգիստ իր ոսկորներին:

ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏ ՄԱՅՐ ՏԱԺԱՐՈՒՄ
ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՎԱԳ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ
ՄԱՀՎԱՆ ՏԱՐԵԼԻՑԻ ԱՌԹԻՎ

Հուլիսի 23-ին Մայր տաճարում հոգե-
հանգիստ կատարվեց Պրովդիվի հայոց ա.
Գևորգ եկեղեցու ավագ սարկավագ Կա-
րապետ Փափազյանի մահվան տարելիցի
առթիվ:

Հանգուցյալը ծնվել է 1894 թվականին
Ադրիանապոլսում և իր նախնական կրթ-
ությունը ստացել տեղի Արշակունյաց ազ-
գային վարժարանում և այն ավարտել 1909
թվականին:

Մանկուց սիրել է եկեղեցին և եկեղեցա-
կան երաժշտությունը ու նվիրվել եկեղեցու
ծառայությանը:

1913 թվականին փոխադրվել է Բուլղա-
րիայի Պրովդիվ քաղաք և այդ օրվանից
իր կրթքն ու գործունեությունը կապել, որ-
պես դպիր և ապա որպես սարկավագ, ա.
Գևորգ եկեղեցու ծառայությանը:

1919 թվականին նշանակվել է նույն ե-
կեղեցու դպրապետ:

1924 թվականին ձեռնադրվել է սարկա-
վագ, ձեռամբ տ. Ստեփանոս արքեպ. Հո-
վակիմյանի, որն առաջնորդն էր բուլղա-
րահայության:

Ավելի քան 60 տարիներ, որպես հայ
եկեղեցու համեստ սպասավոր, անձնվի-
րաբար ծառայել է իր եկեղեցուն, կազմել

դպրաց դասերի երգեցիկ խմբեր և ղեկա-
վարել այն սիրով և նվիրումով: Մանա-
վանդ անմոռանալի է նրա աշխատանքը
Պրովդիվի հայոց ա. Ներսես Ծնորհալի երգ-
չախմբի կազմակերպման և ղեկավարման
մեջ:

1958 թվականին Պրովդիվում նշվում է
Կարապետ արկ. Փափազյանի եկեղեցական
երաժշտական ծառայության 40-ամյակը:

1964 թվականին նա արժանանում է Հա-
յոց Հայրապետի օրհնության կոնդակին իր
երկարամյա և ամբասիր ծառայության հա-
մար:

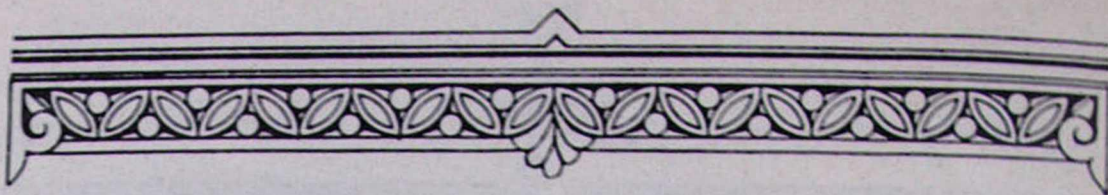
1967 թվականին ուխտի է գալիս Մայր
Աթոռ ա. Էջմիածին՝ արժանանալով Հայոց
Հայրապետի մասնավոր հոգածությանը և
գուրգուրանքին:

Մեկ տարի առաջ նա իր աչքերը փա-
կեց Պրովդիվում, իր սիրելի եկեղեցու հո-
վանու տակ, հայ համայնքի գուրգուրանքի
և ուշադրության մեջ:

Հարգանք նրա աշխատանքին և հիշա-
տակին:

Թող Տերը իր հավիտենական լուսին
արժանացնի Կարապետ սարկավագ Փա-
փազյանի ջարի հոգին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց Հայրապետի անցելությունը Հայկական ՍՍՀ Միջխորհրդի խորհրդի նախագահ տիար Ֆադեյ Սարգսյանին	3
S. Կոմիտաս արքեպիսկոպոսը Հունաստանում	4
Առաջնորդական պաշտոնավարության քսանամյակի նանդիություններ Ռոմիճիայում	6
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՄ—Եկեղեցական թեմ. լուրեր	9
ՎԱՀԱԳԱՆ, ՍԱՐԱՆԱԿ ԱՎԵՏԻՔՅԱՆ—Ուխտագնացություն դեպի սուրբ Տաթև և Նորավանք	11
Վ. Ս. Ա.—Հյուսիսային Ամերիկայի հայոց թեմի Եկեղեցասեր երիտասարդաց կազմակերպության անդամների այցը Մայր Աթոռ և հայրենիք	17
ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ—Հայ-ռուսական եկեղեցական հարաբերությունների պատմությունը վաղ շրջանից մինչև ԺԸ դարի վերջերը	
Հայոց Հայրապետների կառարած պատմական դերը մեր ազգային-ազատագրական շարժման մեջ	20
ԱՐՏԱԿ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ—Գրիգոր Կախկուպոս Մանուշարյանը և նրա աշխարհագրային կամավորական ջոկատը	29
Ազատագրող Պատմություն հայոց. Վարդապետություն սուրբ Գրիգորի	36
ՀԱՅԿ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ—Ասորական աղյուրները հայ եկեղեցու մասին	49
ԶԳՈՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ՀԱԿՈՐՅԱՆ—Արևոդիք	57
Հաղորդագրություն	60
Միջեկեղեցական	61
Ման Անդրակ Քարյանի	62
Հոգեմանգիստ Մայր տաճարում Կարապետ ավագ տարկավագ Փախազյանի մանկան տարեկիցի առթիվ	63

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ, ԷՋՄԻԱՇԻՆ

«ԷՋՄԻԱՇԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
 Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine, Arménie, URSS

Հանձնված է արտադրության 6.7.1978 թ.: Ստորագրված է տպագրության 6.9.1978 թ.:
 Տպագրական 4 մամուլ, թուղթ՝ 60×84/8, պատվեր՝ 651

Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի տպարան, 1978 թ.

